

Svenshyttan och Hällshyttan

– en kulturhistorisk analys av två byar i Lekebergslagen



Länsstyrelsen
Örebro län

Svenshyttan och Hällshyttan – en kulturhistorisk analys av två byar i Lekebergslagen

Länsstyrelsen i Örebro län, Publ.nr. 2007:2

Text:	Annika Björklund
Omslag:	Martina Kalling, slätter; Häradskartor över Svenshyttan och Hällshyttan; Michael Andersson, Garphyttansnationalspark
Fotografier:	Michael Andersson (figur 12), Martina Kalling (figur 13, 15 och 24), Emma Kraft (figur 14 och 16) och Folke Larsson (figur 2, 19 och 25)
Illustration:	Margareta Hildebrandt, ängsslätter (fig. 7)
Layout:	Emma Kraft
Kartor:	Ekonomiska kartan och fastighetskartan, Copyright Lantmäteriet 2004 ur GSD ärende 106-2004/188T
Beställningsadress:	Länsstyrelsen i Örebro län, 701 86 Örebro, tfn (vx): 019-19 30 00 www.t.lst.se
Kontaktperson:	Michael Andersson, Länsstyrelsen i Örebro län, tfn: 019-19 35 60

Denna publikation bör citeras:

Björklund, A. 2007. *Svenshyttan och Hällshyttan – en kulturhistorisk analys av två byar i Lekebergslagen*. Länsstyrelsen i Örebro län, publ. nr. 2007:2.

© Länsstyrelsen i Örebro län, 2007

Förord

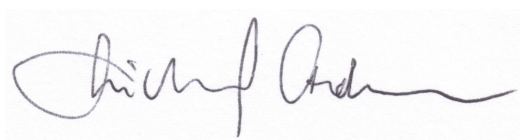
Denna rapport ges ut för att öka uppmärksamheten och intresset för de natur- och kulturvärden som landskapet i och runt Svenshyttan och Hällshyttan innehåller. Områdets historiska markanvändning har i kombination med de naturgivna förutsättningarna givit upphov till en speciell sammansättning av växter, svampar och djur. Sida vid sida finns idag dels arter som har svårt att överleva där modernt skogs- och jordbruk bedrivs, dels arter som kräver mer eller mindre årlig skötsel med bete, slåtter eller röjning. Denna speciella förening av arter och naturtyper i Svenshyttan-Hällshyttan kan beskrivas som ett biologiskt kulturarv. Rapporten kommer förhoppningsvis också att tjäna både som inspirationskälla och som underlag för samarbeten kring bevarande och utveckling av biologisk mångfald, mellan markägare, myndigheter och andra aktörer.

Rapporten har finansierats av Naturvårdsverket. Inom det dokumenterade området finns de naturskyddade områdena Garphyttans nationalpark, Natura 2000-området Svenshyttan och ett par biotopskyddade miljöer i Hällshyttan.

Ett stort tack riktas till Annika Björklund, Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, som utförde både analys av de historiska kartorna och rapport-skrivning på ett förtjänstfullt sätt. Tack även till Claes Kalling för tillmötesgående angående användningen av några av Martina Kallings fotografier i rapporten och till Sören Lithell för genomläsning och synpunkter på ett tidigare utkast av rapporten.

Posthuma tack riktas även till Folke Larsson, Svenshyttan, som välvilligt lånade ut historiska foton och till Axel Larsson, Svenshyttan, som bl a bidrog med att fylla i kunskapsluckor om 1900-talets historia i bygden. Båda läste och kommenterade även ett tidigare utkast av rapporten.

Örebro i mars 2009



Michael Andersson
reservatsförvaltare

Innehållsförteckning

Inledning	5
Målsättning.....	5
Källmaterial och metod.....	5
Vad är ett landskap?	8
Undersökningsområdet – en del av Lekebergslagen.....	10
Bergsbruket.....	10
Åker och äng	13
Bykartorna.....	17
<i>Svenshyttan</i>	18
<i>Hällshyttan</i>	28
Analys av bebyggelseutveckling och markanvändning i Hällshyttan och Svenshyttan	31
Bergsbrukets historia och den historiska markanvändningen.....	32
Bebyggelseutvecklingen	33
Kulturhistoriska värden.....	34
Referenser	35

Bilagor

- Bilaga 1. Kartöverlägg med markanvändning
- Bilaga 2. Kartöverlägg på fastighetskartan från 1980-talet (fd. ekonomiska kartan)
- Bilaga 3. Karta över Svenshyttan från 1707.
- Bilaga 4. Karta över Lekhyttan med Hällshyttan från 1707.
- Bilaga 5. Häradskartans konceptblad över Östra gården.
- Bilaga 6. Häradskartans konceptblad över Södra gården.
- Bilaga 7. Häradskartans konceptblad över Västra gården.
- Bilaga 8. Häradskartans konceptblad över Södra gården.
- Bilaga 9. Häradskartans konceptblad över Hällshyttan.
- Bilaga 10. Karta över Västra gården från 1781.
- Bilaga 11. Ekonomiska kartan över Svenshyttan och Hällshyttan från 1950-talet.
- Bilaga 12. Fastighetskartan (fd. ekonomiska kartan) över Svenshyttan och Hällshyttan från 1980-talet.

Inledning

Denna skrift handlar om byarna Svenshyttan och Hällshyttan i Örebro län. Rapporten beskriver med hjälp av det historiska kartmaterialet en del av byarnas historia. Eftersom människor och tamdjur har påverkat landskapet under långa tider, kan man säga att både floran och faunan är en del av kulturarvet. Genom att känna till landskapets historia blir det lättare att förstå och tolka olika djurs och växters förekomst i ett landskapsavsnitt.

Svenshyttan och Hällshyttan, som ligger på gränsen mellan Närke-slättens fullåkersbygd och Kilsbergens skogsbygd, präglas idag till stora delar av ett igenväxt kulturlandskap. Trots detta finns det områden här som ger en förhållandevis god bild av hur det äldre jordbrukslandskapet såg ut. Detta gäller särskilt byn Svenshyttan i Hidinge församling, med Garphyttans nationalpark och Nedragården (Nedre gården). Inom Garphyttans nationalpark hävdas årligen delar av åker- och ängsmarken i den tidigare Svenshyttans Östra gård genom slåtter. Vid Nedragården bibehålls det öppna kulturlandskapet genom vallodling, ängsslåtter och betesdrift. I andra delar av Svenshyttan och i Hällshyttan har igenväxningen varit omfattande under senare delen av 1900-talet. Inom Garphyttans nationalpark och på vissa andra ställen i byarna hamlas (beskärs; lövtäkt) fortfarande en del mycket gamla lövträd, vilket ger landskapet en ålderdomlig prägel.

Målsättning

Denna rapport ges ut för att ytterligare uppmärksamma och sprida intresse för de natur- och kulturvärden som Svenshyttan och Hällshyttan representerar. Kunskap om den tidigare markanvändningen och bebyggelseutvecklingen i området är spännande och viktig, och sammanfattas därför i en kulturhistorisk analys. För att sätta byarnas historia i ett större sammanhang så presenteras också en del mer allmänna fakta, tillsammans med ordförklaringar.

Källmaterial och metod

Analysen baseras på informationen i det historiska kartmaterialet som finns på Lantmäteriverket i Gävle. Detta kartmaterial sträcker sig från 1600-talets slut, till 1700- och 1800-talens skifteskartor. Även häradskartan från slutet av 1860-talet och de ekonomiska kartorna från 1950- och 1980-talet används i analyserna. För Svenshyttan och Hällshyttan är de äldsta kartorna över området, från 1600-talets slut och 1700-talets början, översiktliga kartor över hela häradet (äldre landskapsindelning) och Lekebergslagen. Detta medför att det inte förrän vid 1700-talets slut finns bykartor som visar de enskilda gårdarnas utseende i detalj. För en av

Svenshyttans gårdar, nämligen Västra gården, är den äldsta kartan som visar inägomarken, dvs. åkern och ängen, gjord så sent som 1869. Avsaknaden av bykartor från äldre tidsperioder gör det svårt att få en tydlig bild av den äldre utvecklingen i byarna. Det skall också tilläggas att ett område i Svenshyttan, nämligen kring Sågaregården och skogsmarken norr om denna, helt saknar historiska bykartor. Eftersom denna analys baseras på det historiska kartmaterialet så saknas därför dessa områden i rapporten.

Historiska kartor och härad

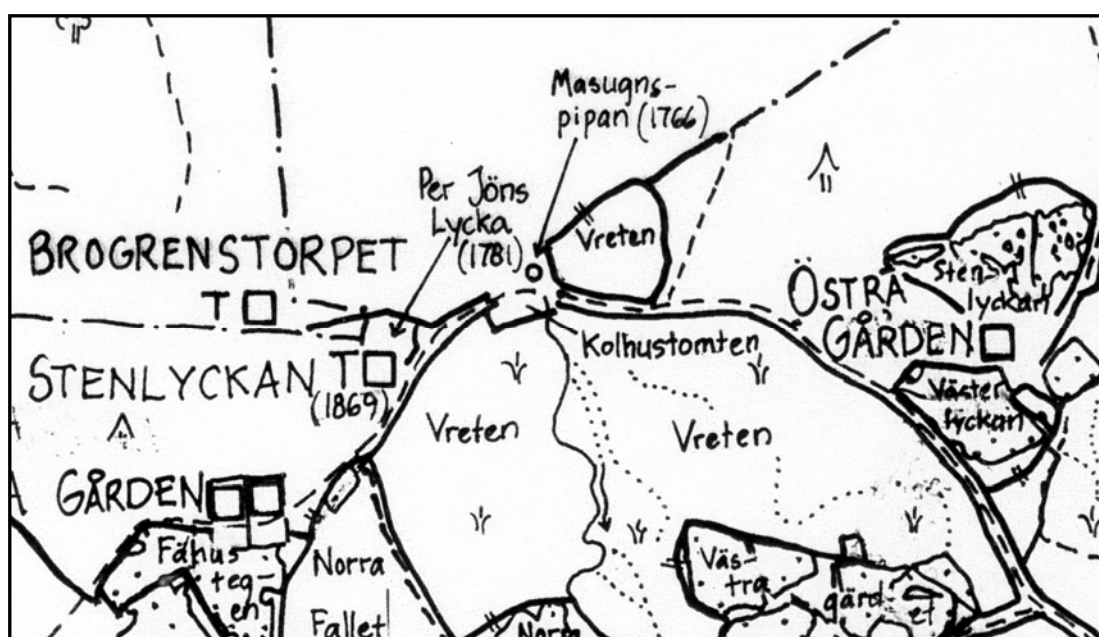
Historiska kartor: Det är få länder som har ett lika tidigt och omfattande historiskt kartmaterial som Sverige. Redan 1628 fick Andreas Buréus i uppdrag av den svenska staten att kartera de svenska gårdarna. Resultatet blev de äldsta svenska bykartorna från 1630-talet. Dessa kartor är inbundna i läderband och kallas för geometriska jordeböcker. På kartorna ritades hustomten, åkrarna och ängarna ut. Till kartan hörde också en textbeskrivning, där hemmanets storlek, åkerns areal och hur många lass hö ängarna gav noterades. Under 1700-talet blev kartorna och textbeskrivningarna lite mer utförliga, och från ungefär 1700-talets mitt började storskifteskartor att upprättas. 1800-talets laga skifteskartor är de mest detaljerade av alla bykartor.

Härad: En äldre geografisk indelning av rätts- och förvaltningsområden. Ett härad bestod av flera socknar.

Rapporten beskriver byarna och gårdarna i Svenshyttan och Hällshyttan genom att utgå från vissa punkter (platser) i kartan. Det är punkter som har kunnat jämföras från karta till karta. Dessa punkter lämnar på så vis information om förändringar i landskap och bebyggelse. Rapportens beskrivningar av de olika punkterna skiljer sig åt en del, eftersom informationen i den aktuella kartan fått styra beskrivningarna i ganska hög grad. Dessa variationer gör förhoppningsvis beskrivningarna intressantare att läsa, samtidigt som det unika i de olika kartorna tas till vara.

Det är viktigt att känna till att den information som finns i de historiska kartorna i första hand omfattar sådana verksamheter som var av intresse för den svenska kronan, särskilt sådant som kunde beskattas. Lantmätarnas uppgift var att kartera åkrar, ängar och skogsområden, samt exempelvis hyttor och andra beskattningsbara resurser i byarna. Informationen i kartorna är därför inte "fullständig", utan det har funnits verksamheter som varit ointressanta för lantmätarna och som därför inte finns med i kartorna.

Ibland kan det också vara så att vissa verksamheter eller bebyggelse endast har funnits i perioder mellan de tidpunkter då kartor har upprättats och därför saknas uppgifter om dessa i kartorna. I vissa fall har dock lantmätarna tagit upp sådant som inte längre var i bruk, t.ex. kan man ibland hitta uppgifter om ödeåkrar eller ödelagda torp. I kartan från 1814 över Svenshyttans Nedragård finns ett exempel på tidigare markanvändning i området som kallas "Kohlhustomten", där även en sinnerhög (dvs. en slaggstenshög) fanns 1814. År 1814 användes tomten som ängsmark, men områdets namn avslöjar den tidigare markanvändningen. Ett annat exempel är Börjestorpet i Svenshyttan, vilket vid tiden strax efter laga skifte byggdes på en del av Kohlhustomten. Detta torp övergavs några år efter sekelskiftet 1900. Börjestorpet saknas helt i kartmaterialet, eftersom det ännu inte byggts då laga skifteskartan upprättades år 1873 och sedan länge var övergivet på 1950-talet, då den ekonomiska kartan trycktes.



Figur 1. Kohlhustomten, detalj från bilaga 1.

För att få en bild av bebyggelseutvecklingen och den tidigare markanvändningen i Hällshyttan och i Svenshyttans fyra gårdar har historiska kartöverlägg upprättats över byarna. Ett historiskt kartöverlägg är en samkopiering av en äldre karta och en modern karta, där den äldre kartan läggs ovanpå den moderna. På så sätt är det enkelt att se var det tidigare fanns åkrar, ängar och skogar och vad det finns idag på dessa platser. På detta sätt kan man även få en tydlig bild av var äldre bebyggelse låg. Kartöverlägg tillverkas antingen för hand eller digitalt med hjälp av en dator, och går till så att den äldre kartan först ritas av och därefter renritas mot den moderna kartan. På de historiska kartorna finns alltid vissa mätfel, som vanligtvis blir större ju längre från själva bytomten man befinner sig. Det är viktigt att vara medveten om att skalan på den ursprungliga kartan oftast inte överensstämmer med skalan på det färdiga kartöverlägget, som brukar göras i skala 1:10 000. Detta medför att alla detaljer inte alltid syns eller får plats, eftersom kartan förminskas. När man läser texten är det bra att ha kartöverlägget till hands, eftersom det då blir lättare att orientera sig efter namn och annat i texten.

Som en del i arbetet med denna rapport har ett fältbesök gjorts i Svenshyttan och Hällshyttan, för att komplettera kartanalyserna och för att få en bild av byarnas utseende idag. Vid detta tillfälle fördes även intressanta diskussioner om landskapet i området med Axel Larsson, som idag bor i Svenshyttans Nedragård.

Vad är ett landskap?

Begreppet landskap har flera betydelser. Ofta används ordet landskap om ett administrativt område baserat på kulturella och geografiska likheter, t.ex. landskapet Närke. Men begreppet landskap handlar också om de naturmässiga förutsättningarna på en plats (naturlandskap) och människans påverkan på området (kulturlandskap), och på samspelet mellan natur- och kulturlandskapet. Dessutom handlar begreppet landskap om upplevelser och känslor – banden till landskapet där vi växt upp eller bott under en längre tid är starka och har inte bara med natur- och kulturlandskapet att göra. Här är de personliga minnena som är kopplade till landskapet, minst lika viktiga som landskapets estetiska värden. Det upplevda, mentala landskapet är en central del av det som skapar känslan av trygghet i ett välkänt landskap.

Landskap

Naturlandskap: Med naturlandskap menar man ett naturområde som är helt opåverkat av människan. Nu finns det i realiteten inte längre några områden utan mänsklig påverkan kvar på jorden.

Kulturlandskap: är de landskap som är påverkade av mänsklig aktivitet. Det kan röra sig om odlingslandskap, stadslandskap eller industrilandskap. I praktiken är hela jordens yta idag påverkad av människan på ett eller annat sätt.

Mentala landskap: Ett landskap som förutom naturlandskapets buskar, bäckar och berghällar och kulturlandskapets odlingsrösen, gärdesgårdar, vägar och byggnader, också består av människors minnen, känslor och föreställningar. Det mentala landskapet är en viktig del av identitetsskapandet i en bygd.

Det landskap vi ser omkring oss idag är en spegel av nuvarande och tidigare perioders markanvändning. Det är intressant att känna till att odlingslandskapets utseende idag till största delen har formats av de senaste 50 årens jordbruk. De fysiska spåren efter äldre perioder är betydligt färre och svårare än de mer sentida att

upptäcka, men de finns ofta där om man letar. Genom att beskriva ett områdes historia kan vi få en uppfattning om hur dåtidens landskap såg ut. Vi kan på så sätt även komma närmare de människor som tidigare bott på en plats. Genom att bevara delar av det äldre landskapet får vi en möjlighet att även idag uppleva den typ av landskap som var en del av våra förfäders vardag.

Det moderna lantbruket har under 1900-talet kommit att kännetecknas av en ökad rationalisering och mekanisering, där det typiska jordbrukslandskapet idag är fullåkersbygdens böljande sädesfält. Den småskaliga odlingen, som under mycket lång tid formade landskapet med sina åkrar, ängar och utmarker, har fått stryka på foten, eftersom den inte längre betraktas som ekonomiskt bärkraftigt. Följden av denna utveckling är att stora delar av de tidigare öppna jordbruksmarkerna idag har övertagits av skog och sly, eftersom hävden av de gamla områdena inte längre upprätthålls och på många ställen har den forna åkermarken planterats med granskog. Men även om den rent ekonomiska lönsamheten att bedriva småskalig odling eller djurhållning blivit sämre, finns det andra värden som gör det viktigt att hitta fungerande former för att bevara den småskaliga landskapstypen. Denna landskapstyp är värdefull att bevara för sina kulturhistoriska värden. Dessa värden präglas av byarnas historia och omfattar också områdets speciella sammansättning av djur och växter. Mångfalden av djur och växter har egenvärden och ingår i landskapet, som också fyller en del av människors behov av avkoppling, skönhet och naturupplevelser.



Figur 2. Utsikt mot söder från landsvägen vid Garphyttans nationalpark, 1950-talet. Marken närmast i bild är idag slåtteräng på Nedragården.

Undersökningsområdet – en del av Lekebergslagen

Svenshyttan och Hällshyttan är belägna i Närke mellan Örebro och Karlskoga på den så kallade Lekebergsplatån, som höjer sig väster om Närkeslätten. Byarna ligger i kanten av Kilsbergen, mitt emellan skogsbygden i norr och slätten i söder. Jordmånen i området består mest av finmo, grovmo och sand. Norr om vägen i Hällshyttan och i Svenshyttans Västra gård finns stora klapperstensfält i sluttningen upp mot Kilsbergens förkastningsbrant. Lekebergsplatåns stora höjdskillnader gjorde det lämpligt att anlägga hyttor och hammarsmedjor i områdets många bäckar och mindre vattendrag.



Figur 3. Översigtskarta från 1688 över Svenshyttan och Hällshyttan.

Bergsbruket

Byarna på Lekebergsplatån fungerade som bergslagsområde, den så kallade Lekebergslagen, för de närmaste socknarna på Närkeslätten, något som avslöjas av de många ortnamnen med efterleden *-hytta* i området. I den mellanbygd som Lekebergsplatån utgör, och i ännu högre grad i skogsbygderna, fungerade jordbruket som en binäring till bergsbruket. I området kring Svenshyttan var det vanligt att byarna hade vidsträckta ängsmarker, eftersom man inom bergsbruket hade ett stort behov av dragdjur. Hästarna och oxarna behövde stora mängder hö för att orka med de tunga malm-, kol- och järntransporterna. Eftersom hö var svårt att transportera såg man till att täcka behovet lokalt.

De flesta byarna i Lekebergslagen hade egna hyttor som var uppdelade i andelar och ägdes av flera bergsmän gemensamt. Exempelvis bestod hyttan i Svenshyttan år 1561 av åtta hyttandelar som ägdes av sex bergsmän. Under 1600-talet expanderade bergsbruket kraftigt inom Lekebergslagen, liksom inom det svenska bergsbruket i allmänhet. En viktig förutsättning för bergsbruket var god tillgång på skog. Både vid själva gruvbrytningen och vid järntillverkningen i hyttor och hamrar krävdes enorma mängder ved och kol.

Bergslag och järnframställning

Bergslag: Tidigare benämning på den sammanslutning, lag som bedrev bergsbruk på en ort, eller på det område, där särskild lagstiftning, "bergslagen", rådde i Mellansverige.

Gruvbrytning: Före krutet och dynamiten använde man sig av en teknik där man eldade på berget och därefter kylde ned det med vatten, vilket fick berget att spricka. Metoden kallas "tillmakning". Gruvbrytningen utfördes länge bara under sommarhalvåret.

Hyttan bestod av en masugn, där järnmalmen smältes (för att frigöra järnet från andra bergarter). Ibland syftar ordet hytta på både masugnen och de andra omgivande byggnaderna, som benämning på ett helt järnbruk.

Redan på 1630-talet började det bli brist på skog runt hyttorna, något som med tiden gjorde att många hyttor tvingades till nedläggning. Det är dock viktigt att tolka bristen på skog utifrån de dåtida möjligheterna att tekniskt utvinna bränslet från skogsmarken, t.ex. var de möjliga transportavstånden kortare än idag. En annan orsak till att många hyttor lades ned var också att tillverkningsprocesserna utvecklades, vilket gjorde att hyttorna kunde göras större och då även krävde tillgång till mer omfattande vattenkraft. Tidigare hade man placerat hyttorna vid de mindre bäckarna, men nu var det istället kraften från de större vattendragen som behövdes. Detta fick till följd att många hyttor vid de mindre vattendragen övergavs mot slutet av 1600-talet och under 1700-talet. Under 1700- och 1800-talen fick bönderna därför transportera järnmalmen och träkolen längre sträckor än tidigare på vintervägarna genom skogen, för att komma till närmaste hytta.

Idag finns rester av hyttområdena i både Hällshyttan och Svenshyttan. I Hällshyttan finns en fornlämning (RAÄ 27) som består av en hyttruin, en rostugn och fem slagghvarpar (dvs. masugnsslagg) och i Svenshyttan har man påträffat en slagghvarp (RAÄ 28). I Svenshyttan finns inte längre några synliga rester av själva hyttan kvar på denna plats. Enligt kartöverlägget, se bilaga 1 och 2, låg dock masugnen strax norr

om landsvägen. Axel Larsson i Nedragården menar också att masugnen legat norr om vägen, inte söder om vägen där den lilla informationsskylten om hyttplatsen idag står. Det är lite oklart hur länge hyttorna i Hällshyttan och Svenshyttan användes, men på den äldsta karta över området, en översiktskarta över Edsbergs härad från år 1688, finns en hytta i Hällshyttan och en hytta i Svenshyttan utritade (figur 4 och 5).



Figur 4. Hällshyttan, ur 1688 års karta.



Figur 5. Svenshyttan, ur 1688 års karta.

Nästa karta där Hällshyttan och Svenshyttan finns med visar hela Lekebergslagen och är från år 1707 (figur 6 och 7).



Figur 6. Hällshyttan, ur 1707 års karta (bilaga 4).



Figur 7. Svenshyttan, ur 1707 års karta (bilaga 3).

På 1707 års karta finns inte någon hytta utritad i Hällshyttan, utan endast en kvarn är markerad här (figur 6 och bilaga 4). Det finns inga kända skriftliga uppgifter om hur länge hyttan i Hällshyttan varit i bruk, men utifrån kartmaterialet kan man anta att hyttan lades ner någon gång mellan 1688 och 1707.

Inte heller i Svenshyttan finns någon hytta utritad på 1707 års karta, trots att tidigare forskning (Eriksson 1999 Atlas över Sveriges bergslag) hävdar att så är fallet (bilaga 3). I karttexten till 1707 års karta kan man läsa att Svenshyttans masugn

ödelagts ”för några år sedan” eftersom hyttlaget var för litet för att kunna driva hyttan. Bönderna i Svenshyttan hade därför tillsammans med bönderna i Svensboda köpt andelar i Nyhytte masugn, där de bedrev ”mycket litet bergsbruk”. Enligt annan tidigare forskning finns det uppgifter om att hyttan i Svenshyttan lades ned år 1673. Man refererar till ett bevarat intyg från 1676, där det står att Svenshyttan varit öde i tre år. Om hyttan verkligen lades ner år 1673 är det märkligt att hyttan finns utritad på 1688 års karta. Det som skulle kunna förklara de till synes motstridiga uppgifterna är om man förmodar att hyttan lades ner 1673, men därefter återupptogs någon gång före 1688 och lades ner igen något år efter sekelskiftet 1700. År 1766 finns det en gränskarta som beskriver att masugnspipan i Svenshyttan då fortfarande var synlig.

Åker och äng

I äldre tid fanns en tydlig uppdelning mellan inägomark och utmark i byarna. Inägomarken bestod av åker och äng och låg närmast bytomten, där boningshus och ladugårdar var samlade. Inägomarken var inhägnad för att utestänga de betande djuren. Utmarken bestod av skogsområden och det var här som boskapen släpptes till bete. På utmarken tog man också virke för timmer, ved och kolning mm. Åkermarken har brukats med hjälp av olika odlingssystem i olika delar av Sverige. Vanligtvis besåddes inte hela åkermarken varje år, utan delar av åkern låg i träda för att på så sätt hålla jordarnas näringsinnehåll i balans. Vid exempelvis tvåsåde var åkermarken uppdelad på två gårdar, som besåddes vartannat år, så att hälften av åkerjorden alltid låg i träda.



Figur 8. Ängsslåtter i början av augusti.

Odlingssystem

Odlingssystem: Före Laga skiftet och den agrara revolutionen på 1800-talet var människorna framför allt hänvisade till gödsling av jorden och att låta delar av åkern ligga i träda, för att bibehålla markens avkastning. Det fanns flera olika former av odlingssystem; ensäde, tvåsäde, tresäde och fyrsäde.

Vid **ensäde** besåddes hela åkermarken varje år, odling utan träda. De sädesslag som odlades kunde dock varieras. Områden med ensäde fanns vanligtvis i svårödlade skogsbygder, där man istället för stora åkrar hade tillgång till stora slätter- och betesmarker. Man kunde därför ha mycket boskap per åkerareal, vilket gav stora mängder gödsel som gav näring till åkrarna. Dessa stora tillgångar på gödsel var en förutsättning för ensädesbruket. Ensäde var vanligast i skogsbygderna eftersom tillräcklig mängd av näring tillföras åkern från de omgivande slätter- och betesmarkerna via djuren

Vid **tvåsäde** delades åkermarken upp i två delar, varav den ena halvan odlades, medan den andra halvan låg i träda. Tvåsäde har framför allt funnits i de östra delarna av Mellansverige.

Vid **tresäde** låg en tredjedel av jorden i träda varje år, medan de andra två tredjedelarna odlades. Tresäde var vanligt i Skåne och i delar av Östergötland.

Fyrsäde innebar att en fjärdedel av åkerjorden låg i träda varje år. Fyrsäde var inte särskilt vanligt, men förekom i Vänerområdet och på vissa platser i Dalarna.

I vissa delar av Sverige, särskilt i Bergslagsområdena, använde man sig av **lindjordbruk**, där olika delar av ängsmarken då och då plöjdes upp och användes som åkermark. Det gick till så att små åkrar med jämna mellanrum togs upp på olika ställen i ängarna. På åkrarna skördade man omväxlande hö och spannmål. Detta system var ett sorts tidigt cirkulationsbruk, där avkastningen ökade genom att växtligheten varierades. Det område där lindjordbruk bedrivs kallas linda.

Tvåsäde har varit det dominerande odlingssystemet i stora delar av Närke, men i den västra delen har man använt sig av tre- och fyrsäde. Upplysningar om vilket odlingssystem som använts brukar framgå av kartmaterialet från ca 1680-talet fram till omkring 1750. Över Lekebergslagen finns mycket få kartor från tiden före 1750, så här råder stor osäkerhet om vilket eller vilka odlingssystem som brukade användas. Det finns uppgifter om att den odlade jorden i detta område var mycket liten och att man därför besådde all åkermark varje år i ensäde. Vid ensädesodling höll man ett relativt stort djurantal per åkerareal och näring tillfördes åkern från de omgivande slätter- och betesmarkerna via djuren (se faktaruta odlingssystem). På flera platser i Lekebergslagen är det känt att man har använt sig av lindjordbruk, där man omväxlande använt jorden som ängsmark och åkermark (se faktaruta odlingssystem). Utifrån kartmaterialet i undersökningsområdet går det inte att avgöra vilket odlingssystem som använts i Svenshyttan och Hällshyttan, eftersom kartmaterialet inte är tillräckligt gammalt.

Under mycket lång tid fanns ett starkt beroendeförhållande mellan åkerns och ängens storlek i det svenska jordbruket. Begreppet ”äng är åkers moder” syftar på att det var ängens storlek som i äldre tider var avgörande för hur stora åkermarkerna kunde vara. Ju mer äng man hade desto fler djur kunde man föda och desto mer gödsel fick man som kunde spridas på åkrarna. I det gamla bondesamhället var alltså ängen en mycket viktig del av jordbruket. Det fanns många olika sorters ängar, beroende på ängens fuktighetsgrad och hur mycket lövträd det fanns i ängen. Ofta i äldre lantmäterikartor finns det detaljerade beskrivningar om hur bördig eller mager ängen var och noggranna uppgifter om ängens många olika gräsarter. Även lövträd och buskar var alltså viktiga som foder för djuren, särskilt vintertid. Lövträden hamlades (dvs. grenar med löv skars av) med ungefär 3-6 års mellanrum men förlorade i betydelse redan i början av 1900-talet. Mycket talar för att lövfodret ända sedan förhistorisk tid var en självklar del av djurfodret på både små och stora gårdar. Idag uppfattas ofta lövfodret oförtjänt som ett dåligt foder och man har ibland menat att dålig foderkvalitet var anledningen till att hamlingen av träden upphörde. Anledningen till att insamlandet av lövfodret upphörde var istället att vallodlingen, med början under 1800-talets mitt (se vidare nedan), innebar att det fanns tillräckligt med annat mer lättillgängligt foder. Man kan säga att vallodlingen konkurrerade ut det relativt arbetskrävande lövsamlandet. Axel Larsson i Svenshyttans Nedragård berättar att hans far beskar lövträdens kronor som fodertillskott åt betesdjuren under de torra somrarna i början av 1940-talet, då gräset inte räckte till som foder.

I vissa områden, som t.ex. i Hällshyttan och Svenshyttan, var inte åkerbruket huvudnäringen. Här utökades inte åkermarkens storlek under 1600- och 1700-talen, trots att man hade stora ängsmarker. I denna typ av områden fungerade istället ängsmarkerna som en viktig förutsättning för bergsbruket, där stora mängder foder krävdes för de djur som behövdes vid järnframställningen.

Skiftena

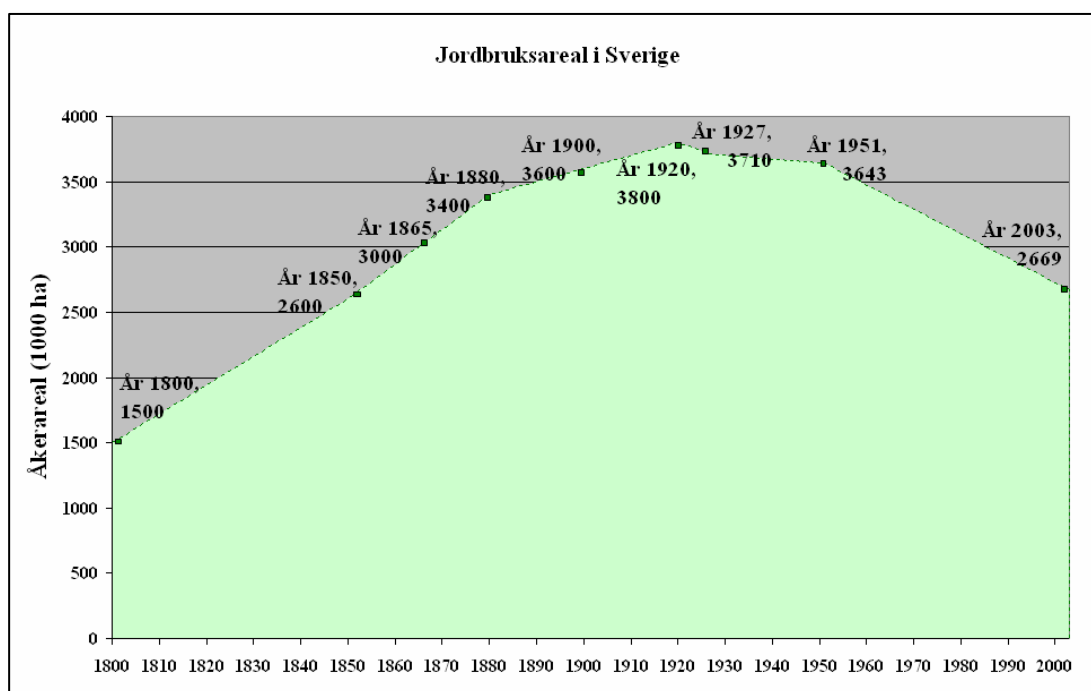
Storskifte: Storskiftet genomfördes mellan åren 1749 och 1827. Genom storskiftet ville man få bort den allt mer uppsplittrade ägobilden i byarna, där bönderna ägde smala jordlotter på flera olika ställen. Storskiftet omfattade åkern och ängen, men oftast inte skogen.

Laga skifte: Laga skiftet infördes 1827. Förutom åker- och ängsmarken omfattade laga skiftet även skogsmarken. Jorden värderades och graderades mycket noggrant, för att kunna fördelas på ett rättvist sätt. Dessutom påverkade skiftet byarnas bebyggelse på ett mycket påtagligt sätt, eftersom vissa av gårdarna i byn blev skyldiga att flytta ut sina hus från den tidigare gemensamma bytomten till nya gårdslägen. Anledningen till detta var att man ville att alla brukare skulle bo i direkt anslutning till sina nya samlade ägor. Det är denna bebyggelseomflyttning man syftar på när man säger att laga skiftet sprängde byarna.

Den tidigare balansen mellan åkern och ängen blev med tiden ekologiskt ohållbar, framför allt på grund av de stora folkökningarna under 1700-talet och 1800-talets början. Folkökningarna krävde allt högre avkastning på skördarna, vilket gjorde att inte bara åkern, utan till slut även ängen utarmades på näringsämnen. Enbart gödsel och olika odlingssystem räckte helt enkelt inte till för att öka skördarnas storlek mera.

Avkastningen inom jordbruket kunde dock ökas kraftigt under 1800-talet, särskilt efter införandet av laga skiftet 1827. Denna process kallas ofta ”den agrara revolutionen”. Syftet med både storskiftet och laga skifte var att underlätta brukandet av jorden för den enskilde bonden, genom att varje brukare fick större sammanhängande jordlotter. I samband med laga skiftet infördes vallodling och cirkulationsbruk, där de odlade grödorna varierades från år till år. Detta brukningssätt hindrade jorden från att utarmas på näringsämnen, vilket innebar att marken inte behövde ligga i träda med jämna mellanrum som den tidigare gjort. Detta odlingssätt innebar också att åkermarken nu kunde utnyttjas inte bara för spannmål, utan även för odling av djurfoder. Dessa förändringar medförde att ängsmarkerna från omkring 1800-talets mitt började försvinna, då stora delar av de gamla ängsmarkerna omvandlades till åkermark. Det finns beräkningar som visar att det på 1860-talet fortfarande fanns nästan två miljoner hektar ängsmark i Sverige. Idag finns i princip ingen äng alls kvar. Andra anledningar till att skördarna ökade under 1800-talets slut var att förbättrade jordbruksredskap och jordbrukstekniker började användas. Detta innebar exempelvis att man nu kunde dika ut fuktiga ängsmarker som istället lades under plogen. På så sätt kunde åkerarealen utökas ytterligare, samtidigt som ängsmarkerna fortsatte att minska.

Åkermarkens utbredning ökade kraftigt i Sverige mellan åren 1800 och 1920, för att därefter minska något (figur 9). Den största utbredningen fanns mellan sekelskiftet 1900 och 1920. Det är intressant att konstatera att de svenska åkerarealerna fortfarande på 1950-talet var ungefär lika stora som kring sekelskiftet 1900. Det är alltså under de senaste 50 åren som minskningen av åkerarealen skett. Denna minskning omfattar ungefär 1 miljon hektar åker och medför att det idag finns ungefär lika stora åkerarealer som det fanns år 1850.



Figur 9. Åkerarealen i hela Sverige 1800-2003. Källa: Hannerberg 1971 och SCB.

Bykartorna

Förutom de två översiktskartorna från 1688 och 1707, finns bykartor över Hällshyttan och Svenshyttan. Över Hällshyttan finns en storskifteskarta och en laga skifteskarta (se tabell 1). I Svenshyttan finns ingen karta över hela byn, utan bykartorna visar Svenshyttans fyra olika gårdar. Detta gör att det inte förrän i slutet av 1860-talet, då häradskartan upprättades över området, finns en karta som visar Svenshyttans alla fyra gårdar vid en och samma tidpunkt. I Svenshyttan är det bara Nedragården som har två "generationer" av bykartor, dvs. både storskiftes- och laga skifteskartor. För Västra gården finns, förutom laga skifteskartan, en karta från 1781, som visar hur gårdens skogsmark delades mellan invånarna på Västra gården. Inägomarken, dvs. åker- och ängsmarken, finns däremot inte med på denna karta.

Tabell 1. Bykartorna i Svenshyttans fyra gårdar och i Hällshyttan.

Område	Storskifte	Laga skifte
Hällshyttan	1797	1843
Östra gården	1822	
Nedragården	1814	1873
Södra gården		1829
Västra gården		1869

Både storskiftet och laga skiftet genomfördes för att skapa bättre förutsättningar för högre avkastning inom jordbruket. I bykartorna finns detaljerade uppgifter om åkers, ängens och skogens storlek och kvalitet, samt om bebyggelsens läge och omfattning. I kartorna finns även en del information om olika verksamheter som kan kopplas till bergsbruket, t.ex. förekommer ibland uppgifter om gruvor och kolmilor.

Svenshyttan

Svenshyttan är en av de få byarna inom Lekebergslagen som redan under medeltiden, närmare bestämt år 1458, omnämns i de skriftliga källorna. I augusti 1458 sålde nämligen en man vid namn Gudmund Laffrenson ”Sweno hytta” i Lekebergslagen och som betalning för hyttan fick han en halv läst järn, samt smör och ostar.

Gamla fastighetsord

Hemman är ett äldre namn för en jordbruksfastighet som blivit bokförd i kronans jordeböcker. Hemman hade olika storlek och mättes i mantal. Under 1500-talet var de flesta hemman en bondgård som var så stor att ett hushåll kunde försörjas på gården. En gård av denna storlek mätte ett helt mantal. Under 1700- och 1800-talen innebar hemmansklyvningen att många hemman delades upp, så att ett helt hemman bestod av t.ex. fyra gårdar, där varje gård mätte ¼-dels mantal.

De svenska gårdarna var under äldre tid uppdelade på i huvudsak tre ägokategorier. Det fanns kronohemman, frälsehemman och skattehemman. Kronohemman ägdes av staten och brukaren betalade arrende till staten för att få odla marken och bo på en gård. Frälsehemman ägdes antingen av kyrkan eller av en adelsman. Även här betalade brukaren arrende. Bodde man på ett skattehemman ägde man gården själv och betalade inget arrende.



Figur 10. Karta över Svenshyttan år 1707 (bilaga 3).

I 1688 års karta kan man utläsa att Svenshyttan då bestod av tre hela och ett halvt hemman. Man kan ana att byn redan då var uppdelad på de fyra gårdarna; Östra, Nedre, Södra och Västra gården, även om detta inte framgår av kartan. Namnen på de olika gårdarna utgår förmodligen från hyttplatsen. År 1707 bestod Svenshyttan av tre och ett halvt kronohemman (figur 10 och bilaga 3). Kronohemman ägdes av staten. På kartan finns sex husbyggnader utritade i Svenshyttan, men det kan vara så att något av dessa hus är ett torp.

Bland 1800-talets bykartor finns det ingen karta över hela Svenshyttans by, utan kartorna visar de fyra gårdarna vid olika tidpunkter. Man kan säga att i praktiken bestod Svenshyttan av fyra separata byar: Östra gården, Västra gården, Södra gården och Nedragården.

Östra Gården

Storskifteskartan från 1822 är den äldsta och enda bykartan över Östra Gården. År 1822 bestod Östra gården av ett helt hemman, som vid den här tiden var uppdelad på tre ägare. Petter Olofsson och Olof Olofsson ägde 3/8-delar av gården vardera, medan Jan Persson ägde 1/4-del. I kartan beskrivs utförligt hur de olika åkrarna och ängarna enligt storskiftet skulle delas mellan de tre ägarna. På Östra gårdens ägor fanns dessutom Skomakartorpet.

Åkermarken var uppdelad på tre separata gårdar, kallade Rännlyckan, Stenlyckan och Westerlyckan. Dessa åkergårdar omgärdade mer eller mindre hustomten. Utöver dessa åkergårdar fanns en nyodling i Storängen. Den så kallade Petter Olssons odling användes år 1822 inte längre som åker, utan var vid den här tiden en del av Storängen. Därutöver fanns några mindre åkrar på skogen, dels det så kallade Åkerfallet och dels Erik Svenssons odling eller täppa. Ängsmarken bestod av Storängen, som låg söder om hustomterna och av Svensboängen norr om skogsmarken. Dessutom fanns mindre ängsområden på skogsmarken. Skogsmarken beskrivs i karttexten som både god och vacker, men ganska bergig.

Hela Östra gården hade år 1822 nästan 7 hektar åker, medan ängsmarken uppgick till lite drygt 27 hektar. Skogen bestod av ca 88 hektar. Dessutom fanns ungefär 3,5 hektar som var backar och lindor.

Skomakartorpet låg i den östra delen av Östra gårdens marker, på gränsen mot Eskilstorps ägor. Förmodligen bodde en skomakare på torpet på 1820-talet och därav namnet. Det var inte helt ovanligt att torpen bytte namn beroende på vem som bodde på torpet. Senare kallades nämligen Skomakartorpet för Bergatorpet. Torpet var

bebott fram till år 1898, då den siste brukaren Kristina Persdotter gifte sig och flyttade därifrån. Kristina, som även kallades Berga-Stina, var född 1840 och hade övertagit torpet efter sina föräldrar Peter Andersson och Stina Wahlund.

På häradskartan från 1860-talets slut kan man konstatera att gårdsbebyggelsen finns kvar på samma plats som tidigare. På platsen för Skomakaretorpet finns nu torpet Bergatorpet (bilaga 5). I norra delen av byn, vid Eriks Svenssons odling, hade ytterligare ett torp tillkommit. Det framgår dock inte av häradskartan vad det torpet heter.



Figur 11. Östra gården, ur häradskartans konceptblad (bilaga 5).

År 1822 var förhållandet mellan åker- och ängsarealen ungefär 1:3,9, det vill säga att det fanns nästan fyra gånger så mycket äng som åkermark. Som jämförelse kan nämnas att för hela Närke finns uppgifter från år 1780 att förhållandet då i genomsnitt var 1: 1,7. För slättbygden var förhållandet 1:1,3 medan förhållandet i övergångsbygden, där ju Svenshyttan och Hällshyttan egentligen hör hemma, var 1:1,5 vid samma tidpunkt. I Närkes skogsbygd var förhållandet mellan åkern och ängen 1:3,75, alltså ungefär jämförbart med förhållandena i Svenshyttans Östra gård. Dessa jämförelser visar att andelen ängsmark var ovanligt hög här.

En jämförelse av 1822 års karta och häradskartan från 1860-talets slut visar att uppodlingen ökat ganska mycket på bekostnad av ängen. Även "Petter Olssons gamla odling", som 1822 hade varit en del av ängen, brukades nu på nytt som åker. Den tidigare så kallade Nyodlingen har utökats betydligt och dessutom har stora delar av södra Storängen lagts under plogen. Av häradskartan går det inte att utläsa exakt hur mycket åker och äng som fanns just på Östra gården vid slutet av 1860-talet, utan här redovisas dessa uppgifter endast för hela Svenshyttan gemensamt. På 1840-talet hade Garphytte bruk börjat köpa upp delar av Östra gården. Runt år 1870

höggs i stort sett all skog som hörde till Östra gården ner och på det stora kalhygget planterades därefter ny skog, framför allt granskog med frö från Tyskland. Vid sekelskiftet 1900 bodde två familjer på Östra gården och en torpare fanns kvar i norra delen av skogen. I Östra gårdens ena hus bodde Gustav Andersson Elg med sin fru Carolina Olsdotter och deras åtta barn – två pojkar och sex flickor. Familjen Elg flyttade år 1900 till ett torp vid den så kallade Hunnabergslyckan på Nedragårdens ägor. Familjen fick fortsätta bruka en liten del av Östra gårdens ägor, ett område med åkermark i södra Storängen i närheten av Nytorpet. I det andra huset på Östra gården bodde Karl Eriksson och hans hustru Matilda Andersdotter. Även de hade åtta barn, två flickor och sex pojkar. Familjen bodde kvar till 1903, då de flyttade till Villingsberg. Staten hade börjat köpa in skogen under 1800-talet och i början av 1900-talet, då de sista brukarna flyttat från Östra gården, revs båda husen och ägandet övertogs helt av staten.

Garphytte nationalpark bildades på Östra gården ägor år 1909. Från början trodde man att det dåvarande vackra landskapet bäst bevarades om det lämnades helt orört av människan. Detta fick till följd att åkrarna och ängarna började växa igen och den forna blomsterprakten blev allt mindre omfattande. Med tiden insåg man att det enda sättet att bevara odlingslandskapet var att återigen börja hävda markerna. På 1940-talet återinfördes därför årlig slåtter av de tidigare åkrarna närmast gården och man planterade lövträd för hamling. I övrigt fortsatte igenväxandet på Östra gårdens inägomark.

På den ekonomiska kartan från 1950-talet ser man att största delen av Östra gårdens marker är skogbeväxta, förutom den tidigare åkermarken i de tre gårderna Stenlyckan, Rännlyckan och Västerlyckan. I södra delen av Storängen, i närheten av Nytorpet, finns de enda åkrarna inom Östra gården som fortfarande brukades på 1950-talet. Det var dessa åkrar som familjen Elg fick behålla när de flyttade från Östra gården. På 1980-talet var inte heller dessa åkrar längre i bruk.



Figur 12. På den plats där Östragården låg finns idag en minnesskylt med texten: Östra gården, sista brukare, Gustav Elg, nedlades 1900, Närkes skogskarlar 1973.

Idag vårdas Garphyttans nationalpark enligt skötselplanen från 1986 och huvudsyftet är att bevara det äldre odlingslandskapet. Man håller genom årlig slåtter de forna åkermarkerna närmast den före detta gårdsbebyggelsen öppna och blomsterrika. Skogen låter man i möjligaste mån utvecklas fritt till en form av naturskog. Av bebyggelsen finns tydliga husgrunder, jordkällare och brunn kvar. De boende i Svenshyttan har varit delaktiga i skötseln av nationalparken. Axel Larsson hade hand om slåttern i nationalparken i sju år, fram till 1999. Axel berättar att man från omkring 1950-talet fick lov att ta hö i nationalparken. Annat var det tidigare, då detta var strängt förbjudet. Axel minns när han var ung och skulle släppa korna på bete i skogen. Då fick han inte låta dem beta fritt, utan han var tvungen att gå med korna i skogen hela dagen, för att se till att de inte kom in på nationalparkens område. Idag vet man att bete efter slåtter är gynnsamt för de hävdgynnade växterna i ängar. I anslutning till den forna gårdstomten och runt de tidigare åkerlyckorna finns idag många hamlade träd, framför allt unga askar, men även andra lövträd.

Nedragården

Nedragården är den enda av gårdarna i Svenshyttan som har både en storskifteskarta (1814) och en laga skifteskarta (1873). Dessutom finns en karta över Nedragårdens skogsmark från 1848. Nedragården bestod år 1814 av ett helt hemman. Gårdens delägare var Lars Nilsson, som ägde $\frac{1}{2}$ hemman, Nils Jönsson, som ägde $\frac{1}{3}$ -del och Lars Larsson i grannbyn Svensboda, som ägde $\frac{1}{6}$ -del av gården.

I storskifteskartan finns en utförlig beskrivning av byns vägar, hur breda de skulle vara och hur de fick utnyttjas. Via kartan får man även en liten inblick i vilka byggnader som fanns på gården. Av texten framgår att både Nils Jönssons fähus och Lars Svenssons stall och lada skulle få stå kvar i nuvarande skick i högst 10 år till. Pörtet och smedjan var däremot i sämre skick och skulle vara bortflyttade inom sex år.

Vid storskiftet delades gården upp i två delar, där Lars Nilsson brukade den ena delen och Nils Jönsson och Lars Larsson brukade den andra delen gemensamt, enligt en särskild uppdelning som gjordes dem emellan. År 1814 fanns ungefär 8 hektar åker, som var uppdelad på två gårdar; Västra gårdet och Södra gårdet. Ängen i Nedragården omfattade omkring 33 hektar och var uppdelad på Vreten i norr och Hemviken, Hemhäggen och Vikershäggen i söder. Här, liksom i Östra gården var förhållandet mellan åker och äng ungefär 1:4, alltså fyra gånger så mycket äng som åkermark.

År 1848 upprättades en karta över Nedragårdens skogsmarker. Skogen bestod av två delar, dels ett större skogsområde norr om Västra gårdens ägor och dels ett mindre område som kallades Mannön norr om Svenshyttans bygräns, på den så kallade Nyhytte allmänning. I den sydöstligaste delen av det större skogsmarksområdet fanns år 1847 ett torp som kallades Brogrenstorpet. Senare kallades torpet för Jönsatorpet. Jönsatorpet var bebott fram till 1911 och de sista som bodde på gården var Anna Andersdotter och hennes man Jöns Andersson. De hade flyttat till torpet år 1890 och det var i samband med denna flytt som torpet bytte namn. På bilden ser man Anna Andersson framför sin stuga i Jönsatorpet (figur 13).



Figur 13. Anna Andersson framför Jönsatorpet i början av 1900-talet.



Figur 14. Stenlyckan en decemberdag 2006. Huset ligger nedanför platsen där Jönsatorpet låg.

År 1874 genomfördes laga skifte i Nedragården. Halva gården, dvs. ett halvt mantal, ägdes då av Lars Johan Larsson, medan 1/3-del ägdes av Nils Erik Nilsson. Utifrån efternamnen är det inte omöjligt att dessa två män är söner till Lars Nilsson och Nils Jönsson som vi mötte som hemmansägare i Nedragårdens storskifteskarta. Den tredje ägaren år 1874 var Per Johan Jansson, som ägde 1/6-dels mantal. I samband med laga skiftet bestämdes det att Nils Erik Nilsson och Per Johan Jansson var skyldiga att flytta ut sina gårdar, medan Lars Johan Larsson fick rätt att bo kvar på den tidigare gemensamma hustomten. Dessutom beslutades att torpet Hunnabergslyckan, som tidigare avsöndrats från Lars Johan Larssons halva hemmansdel, skulle flyttas ut från den tidigare gemensamma hustomten till dess nuvarande plats vid vägen mellan Nytorpet och Mon. Torpet Hunnabergslyckan ägdes år 1874 av Carolina Larsdotter, som utifrån efternamnet kan ha varit syster till Lars Johan Larsson. Det framgår tyvärr inte av kartan om dessa personer var släkt med varandra.

Vid tiden för laga skifte hade en stor del av Nedragårdens tidigare ängsmarker tagits i anspråk som åkermark. Uppodlingen av ängsmarkerna hade medfört att den tidigare omkring 8 hektar stora åkermarken nu hade utökats till närmare 18 hektar. Ängen hade samtidigt minskat från de tidigare 33 hektaren till drygt 17,5 hektar och var alltså mindre än åkermarken.

Häradskartan och laga skifteskartan är i det här fallet i stort sett samtida, så mellan dem finns inga större skillnader i åkers och ängens utbredning. En titt på den ekonomiska kartan från 1950-talet visar att nästan lika stora åkerarealer som odlades på 1870-talet, fortfarande brukades på 1950-talet. Detta talar för att landskapet fortfarande vid 1900-talets mitt var ett öppet och välhävdad landskap. På 1980-talets ekonomiska karta (numera fatighetskartan) har ganska stora delar av den tidigare åkermarken lagts ned, även om stora delar fortfarande brukades (bilaga 12). Den nedlagda åkermarken syns fortfarande tydligt som öppna ytor utan träd på kartan.

På Nedragården finns än idag ett levande jordbruk med nötkreatur som håller betesmarker öppna och åkermark som används för vallodling. Nedragården har enligt Länsstyrelsen biologiskt och kulturhistoriskt värdefulla ängs- och betesmarker. Dessa ingår i Natura 2000 – ett nätverk av särskilt värdefulla naturområden inom EU. I drygt tio år har familjen Larsson i samarbete med Naturskyddsföreningen i Örebro

restaurerat och hävdad en tidigare igenväxt slätteräng på sin mark (Tomas Gustafson, muntligen). Detta sammantaget med slätterängar i nationalparken innebär att stora ytor närmast landsvägen genom byn och kring Nedragården är öppna och årligen hävdas genom bete och/eller slåtter.



Figur 15. Fotografi över Nedra gården från början av 1900-talet.



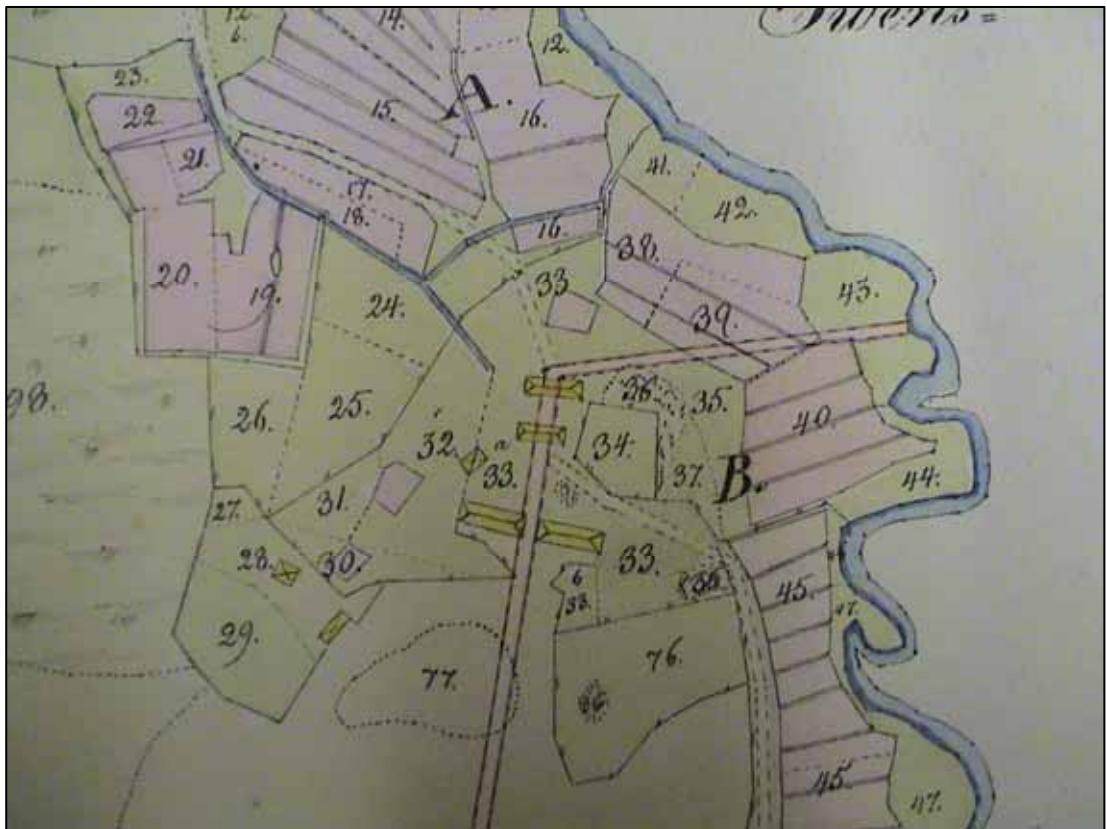
Figur 16. Samma vy idag. Dagens mangårdsbyggnad finns utanför bilden, till vänster.

Södra gården

Över Södra gården finns alltså endast en laga skifteskarta från 1829. Södra gården bestod då av ett halvt hemman. På gårdens marker fanns vid den här tiden även Änkans Torp och Brogrenstorpet. Det framgår inte var Brogrenstorpet låg, endast "Brogrens täppa" finns utmärkt på kartan.

Södra gården var uppdelad på två ägare; Sven Svensson och Olof Svensson, som hade $\frac{1}{4}$ -dels hemman var. Bakgrunden till laga skiftet var att Sven Svensson hade skickat ett brev till myndigheterna med en begäran om att få genomföra laga skifte. Trots detta framgår det av karttexten att både Sven och Olof var tveksamma till hur fördelningen skulle kunna ske på ett rättvist sätt, eftersom bördigheten på ängen och skogen varierade så mycket. Man påtalade att den norra ängen var betydligt bördigare än den södra och att den norra delen av skogen var "förträfflig" till både virke och lövtäkt. Den södra delen av skogen var mycket sämre med stenbunden mark och dålig gräsväxt. Här växte dessutom mest björk och asp, vilket inte var lika eftertraktat som tall och gran.

Den varierande bördigheten löstes på så sätt att Olof Svensson, som genom lottdragning fått den bördigare norra ängen, fick ett mindre markområde än Sven Svensson, och även fick betala odlingersättning till Sven. Olof hade också turen att få den bördigare delen av skogen och skulle därför ge Sven "10 sågstockar, 77 byggnadstimmer samt kolskog till 9 stigar kohl".



Figur 17. Södra gårdens tomt, detalj ur karta från 1829.

Om bebyggelsen bestämdes att ladugårdarna, som var ganska nytimrade, skulle stå kvar på samma plats som tidigare. De gamla mangårdsbyggnaderna var ihopbyggda till en dubbelstuga och i ganska dåligt skick. Det bestämdes därför att det skulle byggas två nya separata mangårdsbyggnader på ömse sidor om fägatan, dvs. den väg som kreaturen drevs från gårdstomten till skogen.



Figur 18. Södra gårdens tomt, ur häradskartans konceptblad (bilaga 7).

En jämförelse mellan 1829 års karta och häradskartan (figur 18) visar en ganska likadan bild i fråga om bebyggelsen. Däremot har uppodlingsgraden ökat ganska mycket på flera ställen, då storleken på de tidigare åkrarna utökats. De nya åkrarna har här tagits upp både i den tidigare ängsmarken och genom att delar av skogsmarken odlats upp.

Även i Södra gården brukades till stora delar samma åkrar på 1950-talet, som på 1860-talet. På 1980-talet hade åkermarkens utbredning åter minskat, men den var fortfarande större än den varit 1829.

Den ena av de två mangårdsbyggnader som idag finns i Södra gården har under lång tid varit obebodd och är idag förfallen. Idag hålls delar av Södra gårdens marker öppet genom bete av kor. För några år sedan röjdes delar av den så kallade Vreten, ett område i norra delen av gårdens marker, som var ängsmark år 1829.



Figur 19. Flygfoto över Södra gården 1959. Uppe till höger i bild syns Nedragården.

Västra gården

Den äldsta kartan över Västra gården är från 1781 och visar hur skogen delades upp mellan gårdens dåvarande två ägare, bröderna Lars och Per Persson (bilaga 10).



Figur 20. Detalj över hustomter ur 1781 års karta (bilaga 10).

Västra gården var då ett halvt hemman. På kartan finns platsen för de två hustomterna utritade, men åkrarna och ängarna saknas helt (figur 20). Skogen bestod av två delar som kallades Hemskogmarken och Utskogen. Hemskogmarken, som omfattade ca 9 hektar, låg direkt norr om hustomterna, i östra delen av Västra gårdens marker och här växte enligt kartbeskrivningen "små Tall och Gran". Utskogen bestod av bergig mark "med vacker, växtlig och mogen Tall, Gran och Björk" och omfattade nästan 80 hektar. På Utskogen fanns flera avkolade områden, dvs. områden där man hade huggit skogen för tillverkning av

träkol i kolmilor (kolning). Särskilt stort var ett område nära inägomarken, kallat C. På denna karta finns även en gruva utritad på gränsen mellan Västra gårdens ägor och Nedragårdens skogsmark. Gruvan kallas Kärrig-gruvan i kartan. Axel Larsson känner väl till var denna gruva låg och enligt Axel är gruvan idag vattenfylld.

Nästa karta över Västra gården är en laga skifteskarta från 1869. Gården delades då mellan de två ägarna Carl Theodor Johannesson och Nils Jönsson, som båda hade ¼-dels mantal var. Carl Theodor fick rätt att bo kvar på den tidigare hustomten, medan Nils blev skyldig att flytta ut. Vid den här tiden fanns torpet Stenlyckan och Per Jönssons torp på gårdens marker. På den plats där Västra gårdens utflyttade gård senare skulle finnas, fanns år 1869 ett torp. Av kartan framgår det inte vad torpet kallades.

År 1869 fanns det mycket mer åker än äng i Västra gården. Åkern omfattade lite drygt 14 hektar, medan ängsmarken bara var ungefär 10 hektar stor. Dessutom fanns knappt 5 hektar som i kartan kallas odlingsmark. Till odlingsmark räknas så kallade lindor, som man omväxlande använde som ängsmark och åkermark. Detta betyder att det vissa år fanns ännu mer åkermark, medan det andra år fanns mer ängsmark. Häradskartan och laga skifteskartan är samtida och därför i det närmaste identiska, både vad gäller bebyggelse och markanvändning.



Figur 21. Västra gården, detalj ur häradskartans konceptblad (bilaga 8).

På 1950-talet var uppodlingsgraden fortfarande hög i Västra gården. På vissa ställen hade till och med åkermarken utökats något jämfört med häradskartan, medan den minskat marginellt på en del andra ställen. Bebyggelsen hade förändrats genom att två utflyttade gårdar finns markerade, samtidigt som bebyggelse finns kvar på den gamla hustomten. På 1980-talet hade i princip all åkermark tagits ur bruk. Stora delar av gårdens tidigare åker- och ängsmarker är idag igenväxta.

Hällshyttan

På 1688 års översiktliga karta finns inga uppgifter om Hällshyttans hemmansstorlek,



Figur 22. Karta från år 1707 där Hällshyttan förefaller vara en del av Lekhyttan (bilaga 4).

inte heller finns några bygränser markerade på denna karta. På kartan från 1707 framgår det att Hällshyttan då bestod av ett halvt kronohemman (figur 22 och bilaga 4). På 1707 års karta finns bygränser markerade, men det finns inte någon gräns utritad mellan Lekhyttan och Hällshyttan. Detta talar för att Hällshyttan vid den här tiden var en del av Lekhyttan och först senare blev en "egen" by. Av kartmaterialet framgår det inte när Hällshyttan räknades som en egen jordregisterenhet, men det har antagligen skett någon gång under 1700-talet. För att reda ut detta behöver man studera jordeböckerna över området, något som dock i det här sammanhanget får lämnas till framtida forskning.

Det finns alltså två bykartor över Hällshyttan, en storskifteskarta från 1797 och en laga skifteskarta från 1843. Dessutom finns häradskartan från 1860-talets slut och de två ekonomiska kartorna från 1950- och 1980-talen. Detta innebär att det finns många tidslager ganska jämnt utspridda över ca 200 år, vilket är bra när man vill studera den historiska markanvändningen och bebyggelseutvecklingen.

År 1797 kom lantmätaren till det halva bergsmanshemmanet Hällshyttan för att förrätta storskifte. Lars Nilsson och Sven Bergman ägde då ¼-dels hemman vardera i Hällshyttan.

Åkermarken bestod år 1797 av fyra åkergården; Stugulyckan, Fähuslyckan, Mellanlyckan och Stora Lyckan och omfattade totalt bara omkring 1,5 hektar åker. Ängen var betydligt mer omfattande och bestod av nästan 29 hektar. Namnet på en av ängarna skvallrar om att ladugården tidigare legat på en del av det som var ängsmark 1797, eftersom en av ängarna har namnet "Gamla Ladugårdstomten". Betesmarkerna omfattade ungefär 17,5 hektar och skogen drygt 130 hektar. I skogen fanns vid den här tiden ett murstensbrott. Uppgifter om detta stenbrott saknas i *Atlas över Sveriges Bergslag*.

På 1843 års laga skifteskarta bestod Hällshyttan av fyra lika stora hemmansdelar. 1/8-del ägdes av Sophie Svensdotter, 1/8-del ägdes av Johan Sixtus, 1/8-del ägdes av Lars Svensson och 1/8-del ägdes av Jan Hansson. Sophie och Johan fick båda rätt att bo kvar på den tidigare hustomten, medan Sven och Jan blev skyldiga att flytta ut

sina gårdar. På häradskartan kan man se att de tvåutflyttade gårdarna på 1860-talet hade flyttats österut från den tidigare gemensamma hustomten och byggts upp ca 200 respektive ca 500 meter bort längs vägen mot Svenshyttan. Dessa hustomter är fortfarande bebyggda. På den ursprungliga hustomten finns idag ett hus kvar. Där Hällshyttans andra gård på den gamla hustomten tidigare fanns, finns idag några husgrunder kvar.

Enligt laga skifteskartan fanns det tre torp på byns ägor år 1843. Ett av dessa torp kallas i kartbeskrivningen Berglundstorpet, men det är oklart var detta torp låg. Dessutom fanns två byggnader som jag tolkat som lador. Ett torp låg i norr på den plats som på häradskartan kallas Björnsfallet. De övriga två torpen låg i den sydöstra delen av inägomarken och finns markerade även på häradskartan. Ett av dessa torp kan ha hetat Per Larsatorpet. Detta namn finns nämligen utsatt på den ekonomiska kartan på 1950-talet på samma plats, även om det då inte fanns någon bebyggelse kvar där (bilaga 11). Enligt en torpinventering som gjordes på 1960-talet (Närkes skogskarlar 1992) har det även funnits ett torp ca 300 meter norr om Hällshyttans bytomt, på den plats där det år 1843 fanns en byggnad som jag har tolkat som en lada (bilaga 1). Torpinventeringen anger att torpet, som kallades Himlahöjden, lades ned omkring 1880, men på häradskartan (upprättad åren 1864-67) finns det inget torp på denna plats. Det kan förstås vara så att det fanns en lada här år 1843, och att det efter 1870 byggdes ett torp här. Att torpet skulle ha övergivits efter endast ca 10 år är möjligt, men verkar mindre troligt. Det är kanske istället så att det fanns ett torp här redan år 1843, som ödelagts redan före tiden för häradskartan, trots att torpinventeringen anger 1880 som tid för nedläggning.



Figur 23. Hällshyttan, detalj ur häradskartans konceptblad (bilaga 9).

Ytterligare två torp i Hällshyttan finns beskrivna i torpinventeringen. Ett av dem hette Hellströmatorpet och låg ca 100 meter sydväst om Älgtjärnarna. Torpet ödelades 1904 då den siste brukaren Lars Hellström avled. Lägesangivelsen stämmer relativt väl överens med det torp som på häradskartan kallas Älgkärrsfallet, men det har inte inom ramen för denna undersökning kunnat avgöras om det rör sig om samma torpställe. Det andra torpet som torpinventeringen namnger, kallas Hällshytte-Lasses torp. Detta torp låg omkring 200 meter väster om Älgtjärnarna och ödelades runt 1880, då den siste brukaren Lars Svensson enligt uppgift fick ärva och tillsammans med sina barn lämnade den fattiga torpstugan. Detta torp finns inte med på häradskartan eller någon annan karta. Torpinventeringen nämner ytterligare ett torp på Hällshyttans marker. Detta torp kallades Grenatorpet och låg ungefär 400 meter nordväst om Älgtjärnarna. Här bodde Karolina och Olof Gren tillsammans med sina fyra barn Carolina, Maria, Israel och August. Olof dog 1885, men Karolina bodde på torpet fram till 1916, då torpet ödelades.



Figur 24. Gård i Hällshyttan i början av 1900-talet.

År 1843 fanns det ungefär 10,5 hektar åker och 34,5 hektar ängsmark i Hällshyttan. Här var alltså förhållandet mellan åker och äng ungefär 1:3,3, dvs. det fanns lite drygt tre gånger så mycket äng som åker. Vid tiden för häradskartan har åkermarkens utbredning ökat en hel del jämfört med bilden år 1843. Åkermarken hade ökat till 17 hektar, medan ängen var nästan lika stor som tidigare, ca 33 hektar. Häradskartan visar också att två av gårdarna har flyttat ut från den tidigare gemensamma hustomten, samt att ett flertal torp och backstugor har etablerats på utmarken.

Fortfarande på 1950-talet var åkermarkens storlek i stort sett jämförbar med den vid 1860-talets slut. I vissa delar av byn har man utökat åkrarnas storlek, medan den minskat något på andra håll, särskilt i den sydöstra delen av byn. Dessutom var de

åkrar som vid 1800-talets slut funnits kring torpen och backstugorna i skogen i norra delen av byn nu helt borta.



Figur 25. Flygfoto över Hällshyttan 1959, i nedre delen av bild till vänster syns gården Kronoborg.

På 1980-talet hade åkermarkens utbredning reducerats kraftigt. Endast ett par små åkrar fanns kvar i Hällshyttan. På kartan kan man se att stora delar av den tidigare åkermarken fortfarande var relativt öppna områden. En kalhuggning av ett skifte hade nyligen skett genom den västra delen av Hällshyttans skogsmark och genom delar av Hällshyttans beteshage på 1797 års karta.

Analys av bebyggelseutveckling och markanvändning i Hällshyttan och Svenshyttan

I detta avsnitt sammanfattas bergsbrukets historia i Svenshyttan och Hällshyttan. Därefter sätts den historiska markanvändningen och bebyggelseutvecklingen i Hällshyttan och Svenshyttan i relation till bebyggelsens och markanvändningens generella utveckling i Sverige. Avsnittet avslutas genom att lyfta fram de kulturhistoriska värdena i Svenshyttan och Hällshyttan.

Bergsbrukets historia och den historiska markanvändningen

Precis som så många andra byar i Lekebergslagen hade både Svenshyttan och Hällshyttan egna hyttor. Vi känner inte till när hyttorna i Svenshyttan och Hällshyttan började användas, men de var i bruk fram till omkring 1600-talets slut. För Svenshyttans del finns det uppgifter i kartmaterialet att bönderna fortsatte bedriva bergsbruk även under början av 1700-talet, men då vid Nyhytte masugn. Även senare finns uppgifter i kartmaterialet som visar hur olika former av bergsbruk var knutet till byarna. Vid 1700-talets slut var exempelvis delar av Västra gårdens skogsmark avkolad och i samma karta finns uppgifter om en gruva, Kärriggruvan, på gårdens ägor. Även senare satte bergsbruket sin prägel på Svenshyttan, då Garphyttans järnbruk köpte upp Östra gårdens ägor under 1800-talet. Idag finns hyttruinen i Hällshyttan och slaggstenshögar i Svenshyttan som påtagliga minnen av gamla tiders bergsbruk. Men inte bara hyttplatserna vittnar om en svunnen tid – också det landskap som nu håller på att växa igen var ju både en förutsättning för och en viktig del av bergsbruket. Detta landskap är därför värdefullt och har en hel del att berätta om den historiska markanvändningen i området.

Generellt sett kan man säga att järnframställningen i området, liksom för Bergslagsområdet som helhet på ett högst påtagligt sätt påverkat den historiska markanvändningen lokalt i Svenshyttan och Hällshyttan. Bergsbruket har förändrats från en bergshantering med järnframställning i hyttor lokalt i varje by, till en så småningom allt mer perifer järnhantering på järnbruken under 1800-talet. Bönderna i området var till en början delaktiga i järnframställningsprocessen, kolningen och malmbrytningen. Senare innebar utvecklingen att de i första hand var involverade i ”kringarbetet”, exempelvis kolningen, som var en nödvändig del av järnframställningen. Detta påverkade den lokala markanvändningen på så sätt att ängsmarken länge var viktigare än åkerbruket i bergslagsområdena, jämfört med många andra platser. I både Svenshyttan och Hällshyttan var alltså, som vi har sett, andelen ängsmark ovanligt hög före laga skiftesreformen, särskilt i Hällshyttan, där det vid 1700-talets slut fanns nästan 20 gånger mer äng än åker. I Svenshyttans gårdar var förhållandena mer jämförbara med förhållandena i Närkes skogsbygder, där det också fanns ungefär fyra gånger så mycket äng som åker. De förändrade järnframställningsprocesserna i kombination med den allmänna utvecklingen inom

jordbruket, mot en allt högre uppodlingsgrad under 1800-talet, gav emellertid åkerbruket med tiden en mer framskjuten ställning även i dessa bergslagsbygder.

Vad gäller den historiska markanvändningen som är kopplad till jordbruket finns en del generella utvecklingstrender, som beskrivits tidigare i denna rapport och som är genomgående för i stort sett hela Sverige. Det handlar framför allt om förändringarna under 1800-talet, då åkermarkens utbredning ökades kraftigt genom utdikningen av tidigare fuktiga ängsmarker, och om den kraftiga minskningen av åkermarkens storlek efter 1950. Som vi har sett följer både Svenshyttans gårdar och Hällshyttan denna utveckling väl, även om både ökningen och minskningen av åkermark är mer påtaglig på vissa gårdar, exempelvis i Hällshyttan. Här har åkermarken ökat från 1,5 hektar år 1797 till som mest 17 hektar omkring år 1870. Därefter har åkerns utbredning minskat kraftigt och omfattade på 1980-talet uppskattningsvis mindre än 1,5 hektar. De stora uppodlingarna av den tidigare ängsmarken under 1800-talet syns tydligt även i Svenshyttans Nedragård, där åkerarealerna ökade från 8 till 18 hektar mellan åren 1814 och 1874. Även i Nedragården har åkermarkens storlek minskat under 1900-talet, men inte så mycket som i exempelvis Hällshyttan.

Bebyggelseutvecklingen

I både Svenshyttan och Hällshyttan överensstämmer alltså utvecklingen av den historiska markanvändningen relativt väl med den allmänna bilden, med undantag för de i vissa fall exceptionellt stora ängsmarkerna. Även den bebyggelsemässiga utvecklingen stämmer väl med den generella bebyggelseutvecklingen i Sverige. Den allmänna bebyggelsemässiga utvecklingen från 1600-talet och framåt kan något förenklat beskrivas på följande sätt. På 1600- och 1700-talen och i början av 1800-talet var gårdarna samlade på den gemensamma bytomten. Antalet torp var i allmänhet litet. Under 1800-talet ökade antalet torp mycket kraftigt som en följd av den omfattande befolkningsökningen, och det var framför allt i byarnas skogsområdena som torparna fick bosätta sig. Omkring mitten av 1800-talet, då laga skiftet började få allt större genomslag, flyttades många gårdar ut från den tidigare gemensamma bytomten till nya bebyggelselägen inom byns gränser. Både de många torpen och de utflyttade gårdarna påverkade befolkningsstorleken och byarnas utseende högst påtagligt. Många av torpen lades ner kring sekelskiftet 1900 och andra några årtionden in på 1900-talet. Efter 1960 började den svenska jordbrukspolitiken i kombination med urbaniseringen få ett allt större inflytande på landsbygdens bebyggelse. Den förda jordbrukspolitiken innebar att de små lantbruken fick allt svårare att klara sig och många mindre gårdar fick läggas ner. I vissa fall bodde man kvar på gården och jobbade i staden, medan andra gårdar blev mer eller mindre ödelagda och kanske istället fick fungera som sommarstugor. Idag finns en utvecklingstrend, där många barnfamiljer väljer att flytta ut från städerna till landsbygden i närheten och pendla in till arbetet i staden. Denna utveckling gör att befolkningsstorleken i många byar på den stadsnära landsbygden idag ökar.

Den ovan beskrivna bebyggelseutvecklingen är tydlig i hela undersökningsområdet. Särskilt tydligt kan vi se dessa utvecklingstendenser i de områden där det finns flera kartor som visar olika tidsskikt, eftersom vi där kan följa bebyggelseutvecklingen bättre, än i de områden där det bara finns en historisk bykarta. Det är alltså särskilt i

Hällshyttan och i Svenshyttans Nedre gård som det finns goda förutsättningar att följa bebyggelseutvecklingen genom de olika tidsskikten i kartorna. I det äldsta skiktet av bykartor över Hällshyttan (från 1797) och över Nedragården (från 1814) är bebyggelsen samlad till bytomten och det saknas torpboställen. Även kartan över Västra gården från 1781 visar på en samlad bybebyggelse utan torpetableringar. Vad gäller Östra gården och Södra gården är bebyggelsen samlad på bytomten, men här finns dessutom några torp i skogsområdena. Dessa kartor är från 1822 respektive 1829, vilket alltså är något senare än de andra kartorna. Förmodligen började torpen etableras ungefär vid den här tiden.

Nästa kartgeneration visar att antalet torp ökade kraftigt under 1800-talet. I Hällshyttan fanns år 1843 tre icke namngivna torp och i Nedragården fanns torpet vid Hunnabergslyckan och torpet Stenhagen år 1874. I Västra gården fanns tre torp år 1869; Stenlyckan och Per Jönsatorpet, samt ett icke namngivet torp. Från och med häradskartan är det tydligt att gårdarna i en del av byarna börjat splittrats upp genom att vissa gårdar flyttats ut från den tidigare gemensamma bytomten, enligt laga skiftet. I Hällshyttan fanns det vid tiden för häradskartan (omkring 1870) fler torp än de tre som fanns i byn år 1843. I Södra gården hade det däremot inte tillkommit några fler torp, än de som fanns år 1829.

På 1950-talet hade de flesta torp i både Hällshyttan och Svenshyttan övergivits. Torpet vid Hunnabergslyckan och torpet Stenhagen i Nedragården och Stenlyckan i Västra gården fanns dock kvar. Ungefär samma bild av bebyggelsen finns på den ekonomiska kartan från 1980-talet. Utifrån 1980-talskartan går det inte att avgöra om några av gårdarna övergivits, men åtminstone den kvarvarande gården på Hällshyttans ursprungliga bytomt står öde idag. Det finns också flera hus i byarna som idag används som sommarstugor. Idag bor det barnfamiljer i några av gårdarna, men någon undersökning om inflyttningen av barnfamiljer från Örebro har inte kunnat rymmas inom ramen för den här undersökningen.

Kulturhistoriska värden

Byarna Hällshyttan och Svenshyttan representerar genom sin historia en stor del av de kulturhistoriska värden som hör samman med både bergsbrukets historia och odlingslandskapets framväxt. Det som är särskilt anmärkningsvärt i dessa byar är de omfattande ängsmarkerna som vi kan se i de historiska kartorna vid 1700-talets slut och 1800-talets början och som hänger samman med bergsbruket. Bergsbrukets speciella utnyttjande av ett öppet och välhävdat landskap, i kombination med platsens naturgivna förutsättningar, ligger bakom den i många fall unika flora som det fortfarande finns rester av i detta område. Kanske är det så att stora delar av det öppna och artrika landskap, som man ville bevara för hundra år sedan i Garphyttans nationalpark, i själva verket fram till omkring 1950-talet delvis fanns kvar i andra delar av Svenshyttan och i Hällshyttan. Där den tidigare ängsmarken övergick till att fungera som betes- eller åkermark bevarades landskapet öppet. När man känner till Svenshyttans och Hällshyttans historia och de kulturhistoriska värden som är knutna till landskapets utseende idag, kan intresset för landskapet öka och hävden av de gamla åker- och ängsmarkerna blir mer betydelsefulla.

Referenser

Larsson Axel, boende i Svenshyttans Nedre gård, muntligen 2004-12-17.

- Cserhalmi, Niklas (1997) Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd och natur, Stockholm.
- Eriksson, Linnéa (1999) Lekebergslagen. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontoret, Bergshistoriska utskottet, Serie H 107 och Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen, Stockholm
- Fogelfors, Håkan (1997) "Växtodlingssystem – uppkomst och utveckling" i Larsson, Bengt P M, Morell, Mats & Myrdal, Janken (red) Agrarhistoria, LTs Förlag, Stockholm
- Hannerberg, David (1941) Närkes Landsbygd 1600-1820. Folkmängd och befolkningsrörelse. Åkerbruk och spannmålsproduktion. Närke, studier över landskapets natur och odling, Nr III. Stiftelsen Saxons Närkesarkiv, Göteborg
- Hannerberg, David (1971) svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap, Scandinavian University Book, Läromedelsförlagen, Stockholm
- Jansson, Ulf (2003) Örebro län. Ett län med många landskap. Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 2, Länsstyrelsen Örebro län
- Kilsbergstorp. En redovisning av det material som medlemmar i Närkes Skogskarlar Klubb under åren 1966-1992 framtiagit om torp, hyttor mm i Kilsbergen. (1992) Närkes Skogskarlar Klubb, Stiftelsen för fritidsområden i Örebro län, Landstingets kultur- och utbildningsförvaltning och Örebro läns museum
- Nachmanson, August & Hannerberg, David (1945) Garphyttan – ett gammalt bruks historia, Stockholm
- Slotte, Håkan (1999) Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet. Institutionen för landskapsplanering Ultuna. Agrarhistoria nr 2, Uppsala
- Sporrong, Ulf (1997) "Odlingslandskapet före 1750" i Larsson, Bengt P M, Morell, Mats & Myrdal, Janken (red) Agrarhistoria, LTs Förlag, Stockholm
- Statistiska centralbyrån, jordbruksstatistik, tillgänglig on line:
http://www.scb.se/templates/tableOrChart____37583.asp

Historiska kartor, Lantmäteriverket i Gävle:

Karta över Edsbergs härad 1688	S8:9
Karta över Lekebergslagen 1707-08	S15
Hällshyttan:	
Storskifteskarta 1797:	S29-10:1
Laga skifteskarta 1843:	S29-10:2
Svenshyttan:	
Gränsbestämning 1766:	S29-37:1
Västra gården, delning av skog, 1781:	S29-37:2
Nedragården, Storskifte på inägor, 1814:	S29-37:3
Östra gården, Storskifteskarta, 1822:	S29-37:4
Södra gården, Laga skifteskarta, 1829:	S29-37:5

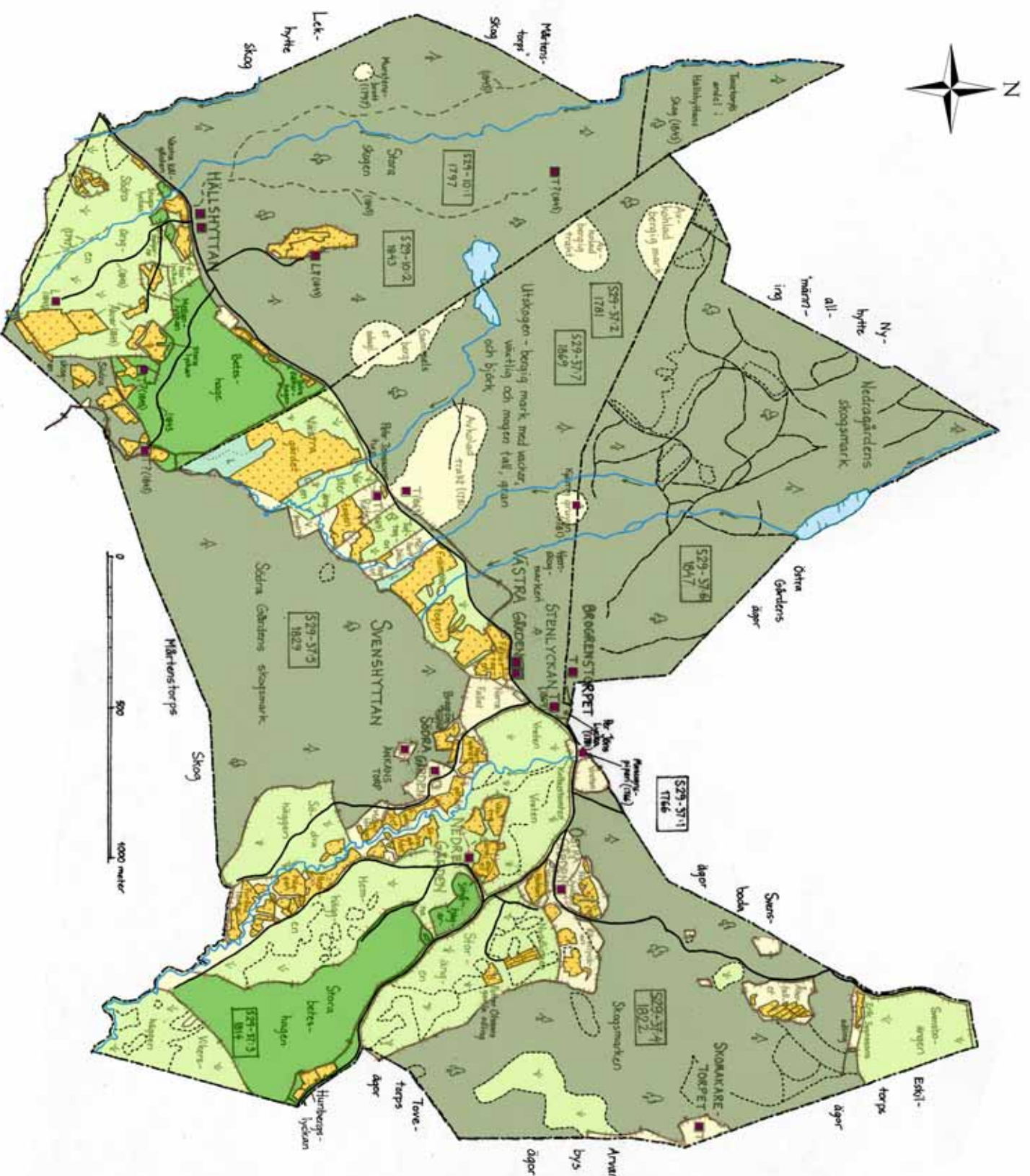
Nedragården, delning av skog, 1848:	S29-37:6
Västra gården, Laga skifteskarta, 1869:	S29-37:7
Nedragården, Laga skifteskarta, 1873:	S29-37:8
Häradskartan, blad: 'Klunkhyttan', upprättad 1864-67	
Ekonomiska kartan från 1950-talet, blad 10E4j	
Ekonomiska kartan från 1980-talet, blad 10E4j	

Bilaga 1

Kartöverlägg med markanvändning

Teckenförklaring

- Betyggelse
- Beteshage
- Linda
- Sjö
- Skog/Lovskog
- Äng
- Aker
- Övrigt
- Bygräns
- Hägnad
- Underordnad gräns
- Vattendrag
- Väg
- Övrig väg

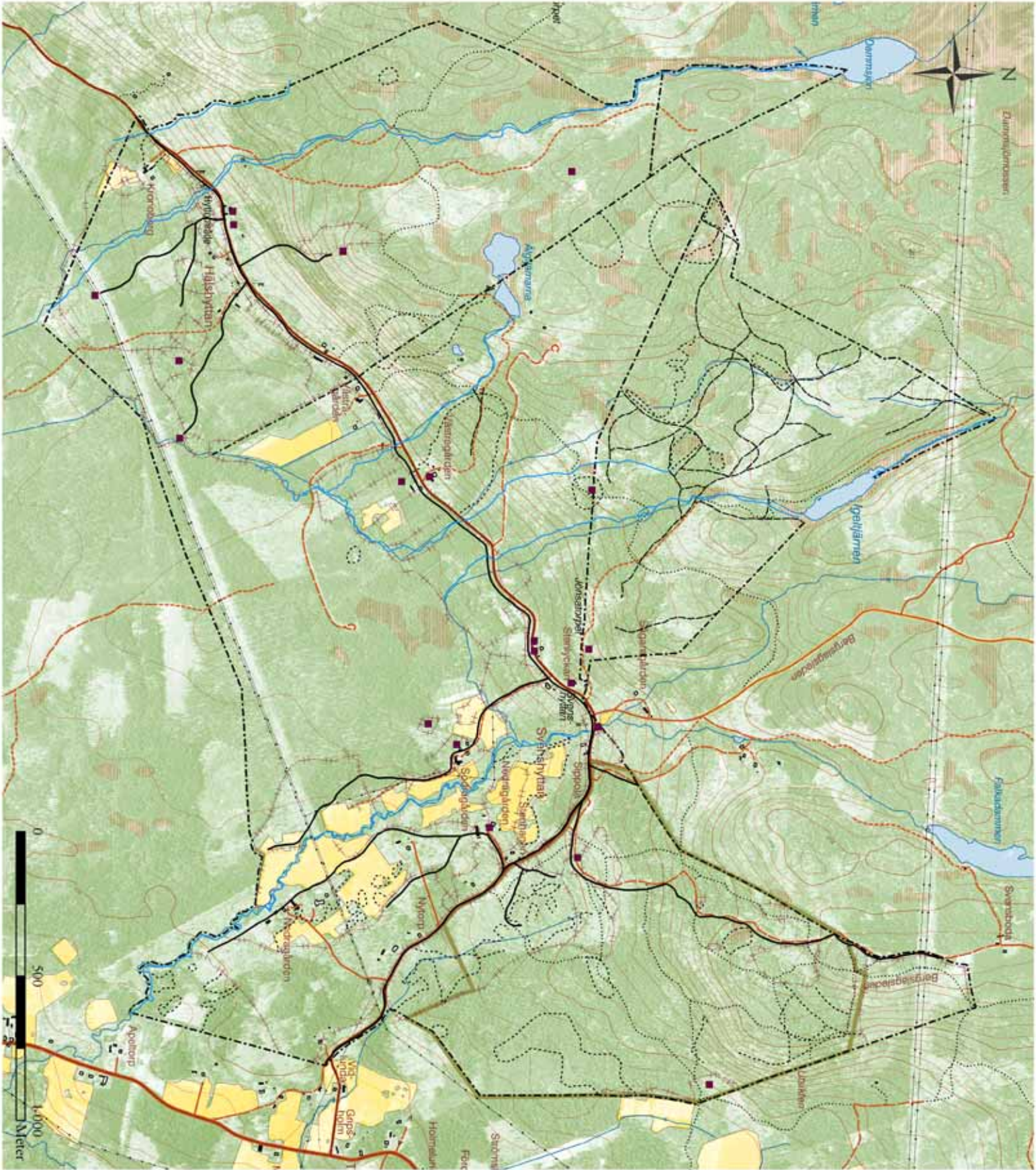


Bilaga 2

Kartöverlägg på
fastighetskartan
från 1980-talet
(fd ekonomiska kartan)

Teckenförklaring

- Bedygelse
- Bygräns
- Hågnad
- Underordnad gräns
- Vattendrag
- Väg
- Övrig väg



Bilaga 3

Karta över Svenshyttan 1707.



Bilaga 4

Karta över Lekhyttan 1707. Hällshyttan är vid denna tid en del av Lekhyttan.



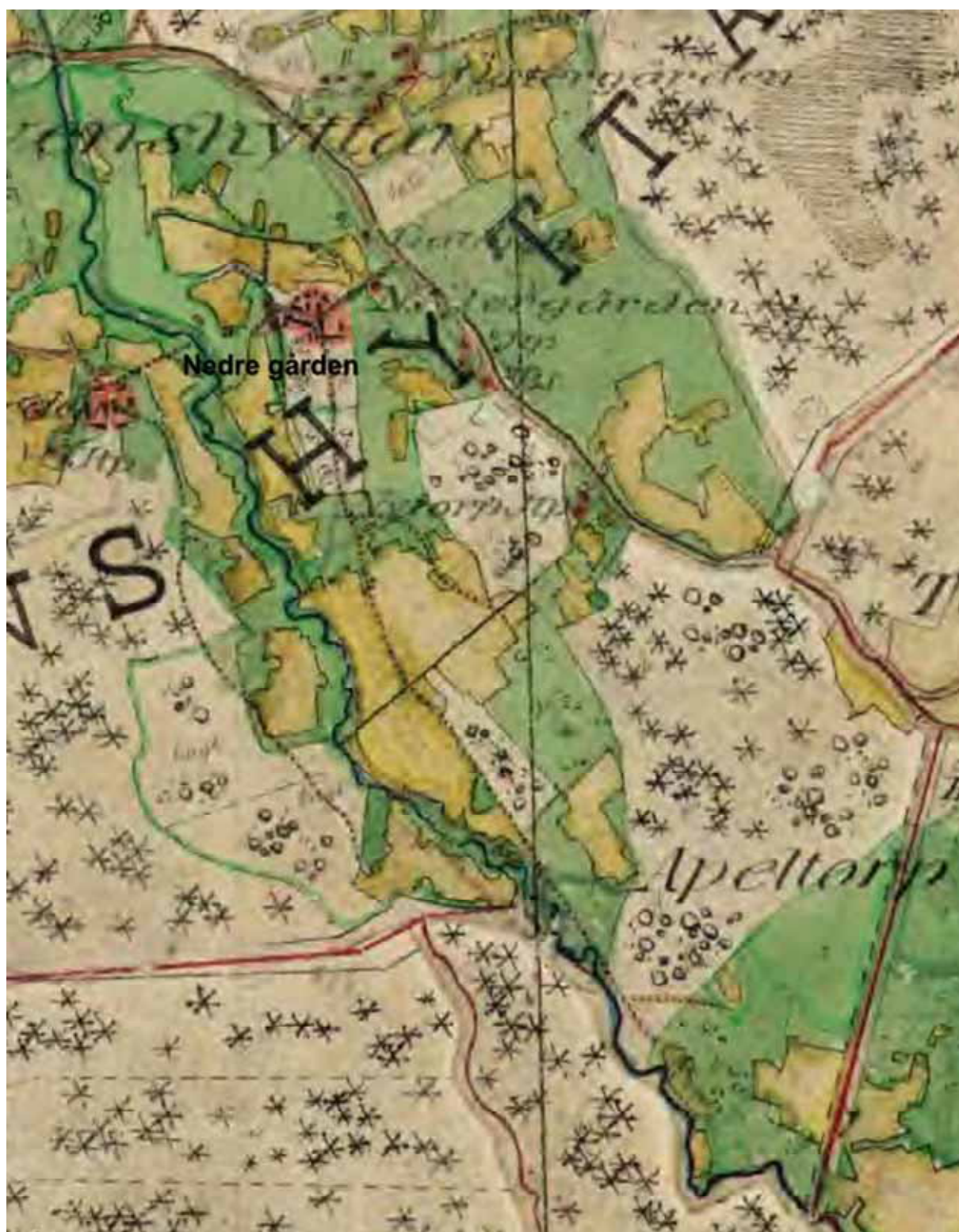
Bilaga 5

Häradskartans konceptblad över Östra gården.



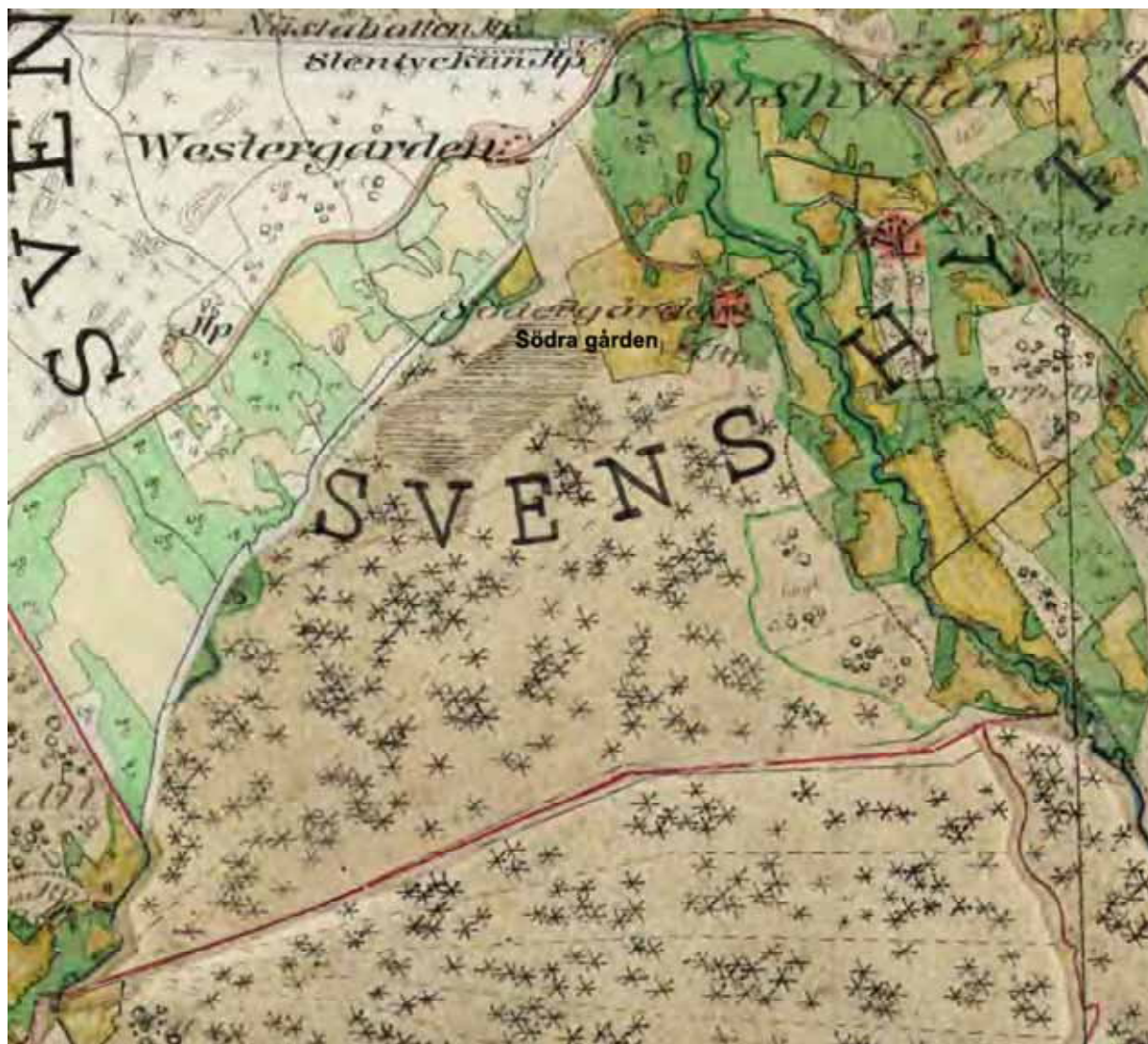
Bilaga 6

Häradskartans konceptblad över Nedragården.



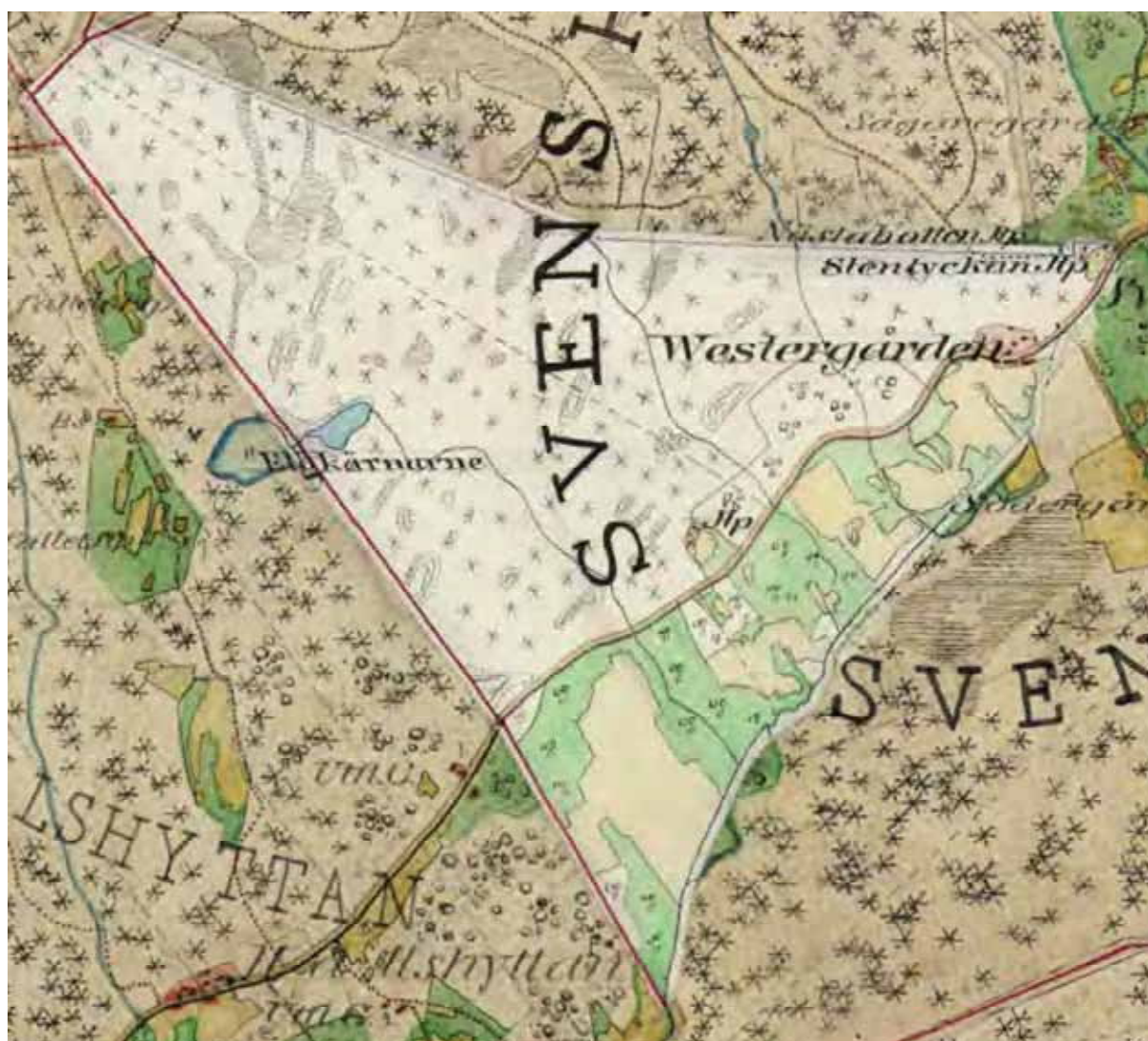
Bilaga 7

Häradskartans konceptblad över Södra gården.



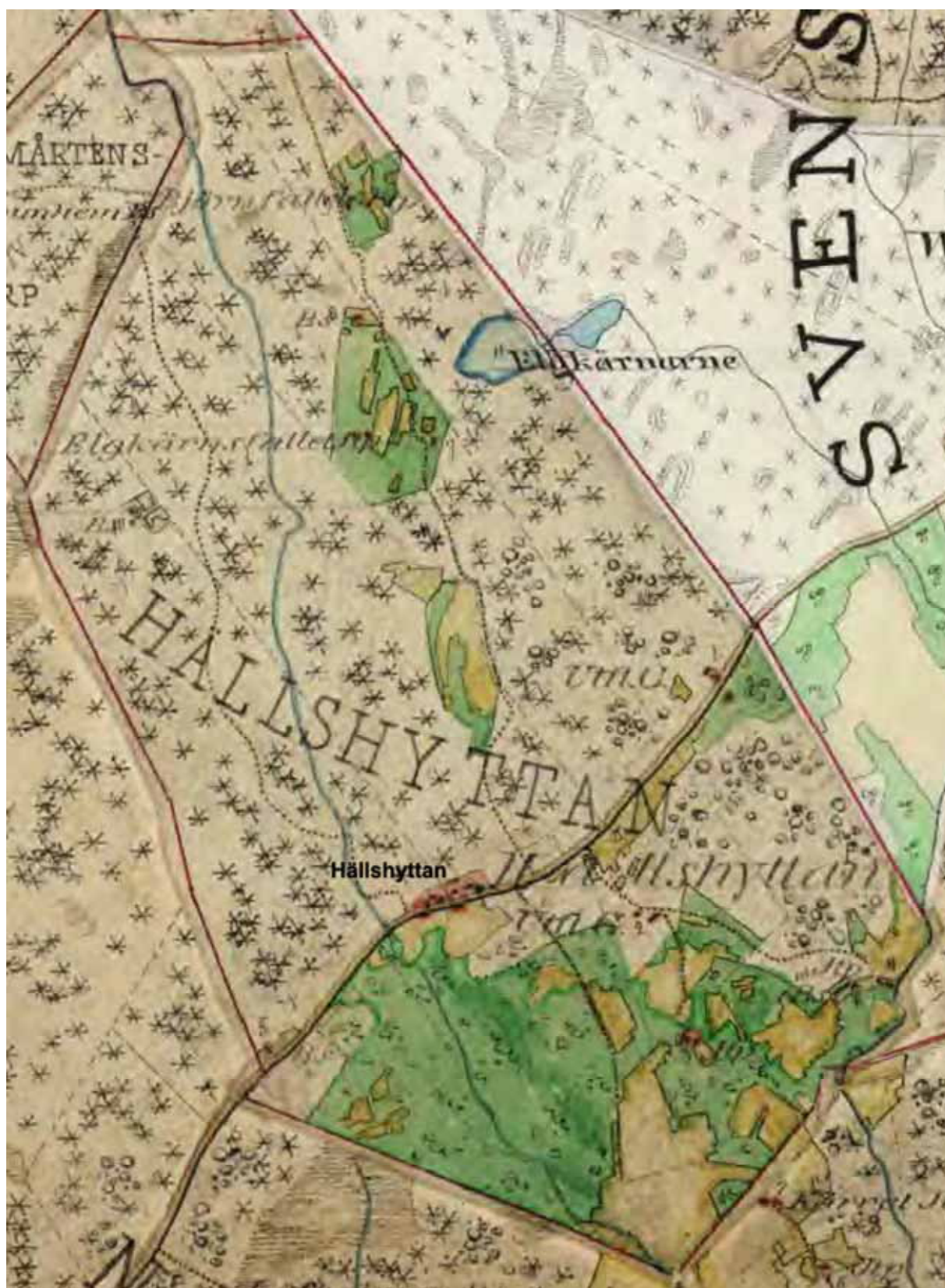
Bilaga 8

Häradskartans konceptblad över Västra gården.

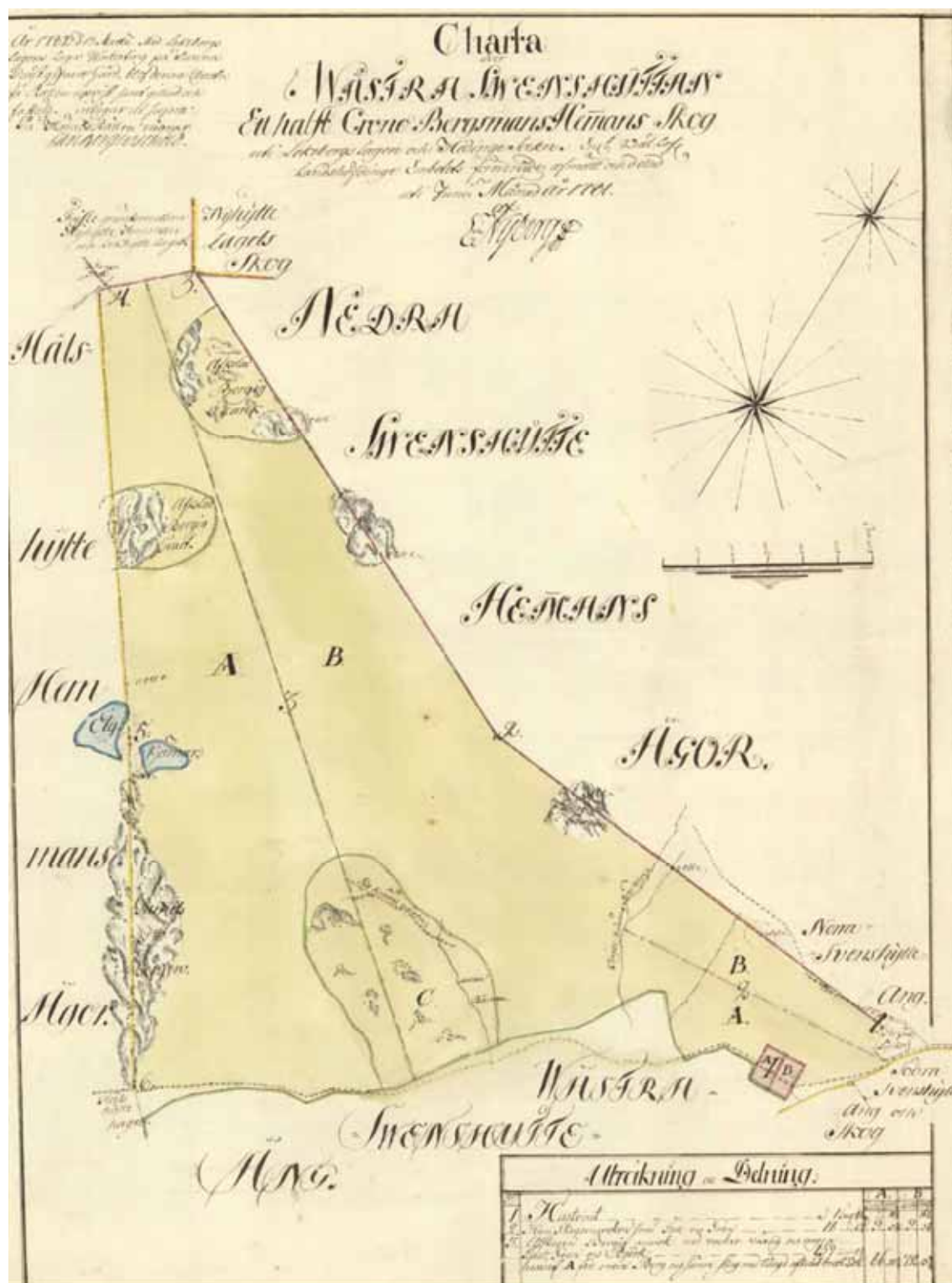


Bilaga 9

Häradskartans konceptblad över Hällshyttan.

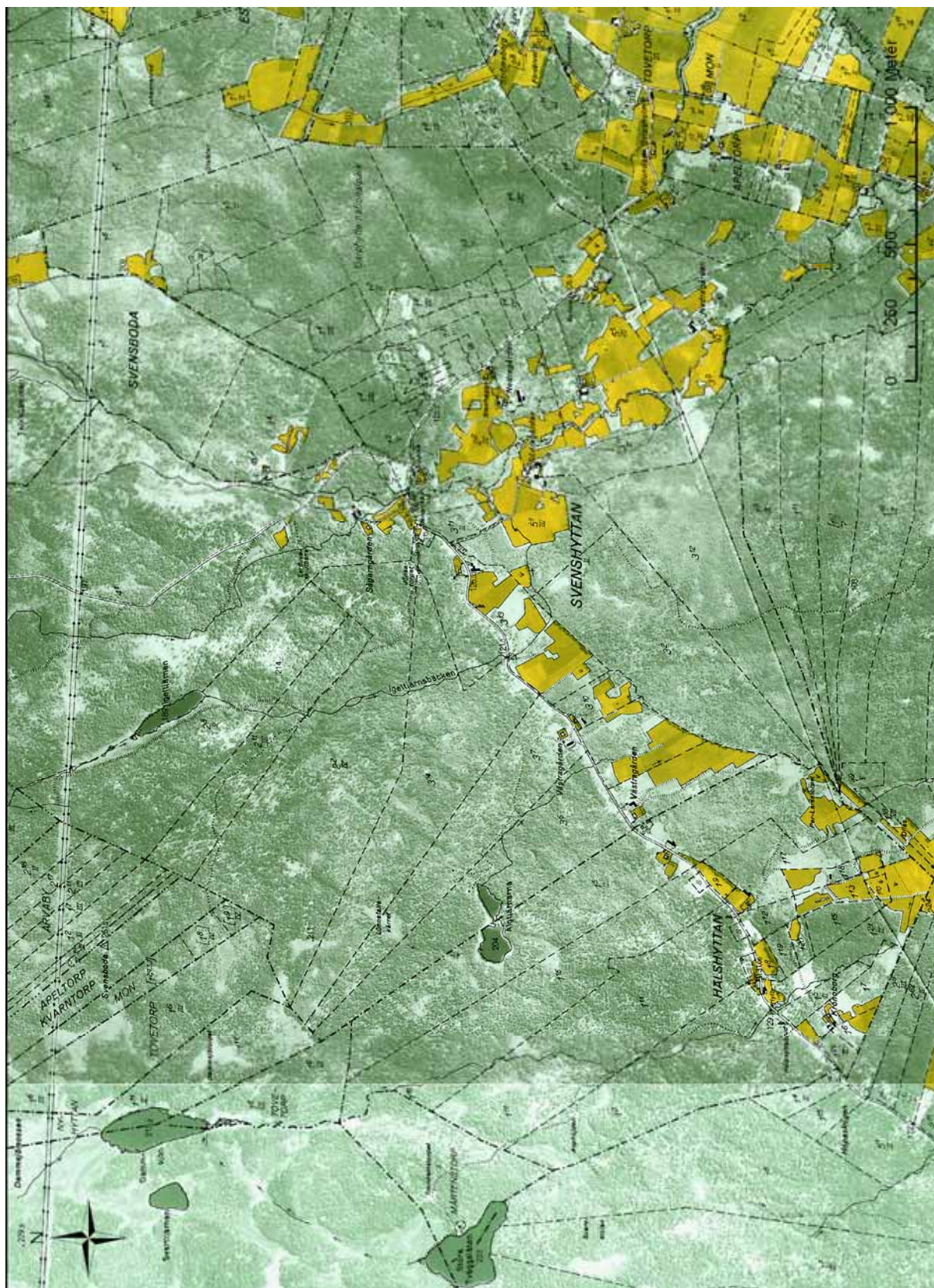


Karta över Västra gården 1781.



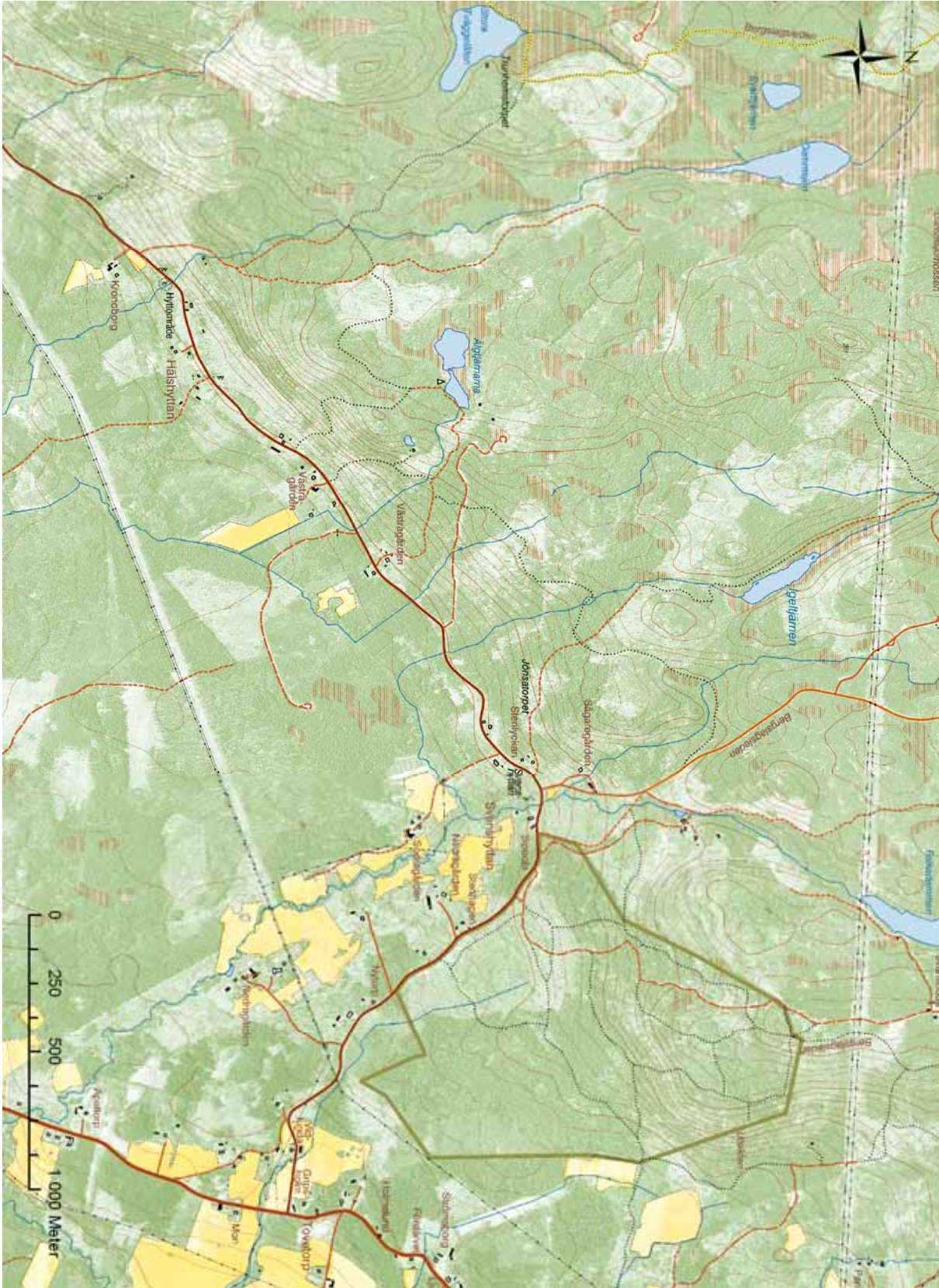
Bilaga 11

Ekonomiska kartan över Svenshyttan och Hällshyttan från 1950-talet.



Bilaga 12

Fastighetskartan (fd ekonomiska kartan) över
Svenshyttan och Hällshyttan från 1980-talet.





Länsstyrelsen Örebro län